

શ્રીમદ રાજચંદ્ર આશ્રમના અધિકારી શ્રી લઘુરાજસ્વામિ
(શ્રી લલુજી) શ્રીમદના સમકાલીન લોકો હતા જે વિદ્યમાન છે
એમની દેખરેખ નીચે એ જ આશ્રમના આશ્રમી
શ્રી. ગોવર્ધનભાઈ પટેલે શ્રીમદની જીવનકથા ધડવા મહત્ત્વ
કરી છે. એના રૂળ રૂપ એક નિર્બંધ એમણે અમને વાપરવા
આપી એક મોટી મદદ કરી. કેટલાક વિગતપૂર્ણ સંસ્મરણો
વગેરે અમને એમાંથી જ મળી શક્યાં છે. આને માટે
સમિતિ તરફથી હું એમનો આભારી છું.

જુદા જુદા વિષયો ઉપરના શ્રીમદના વિચારોનું દોહન
આપવાનો વિચાર સૂઝ્યો હતો, પરંતુ એમ કરતા આ
પુસ્તકનું કદ વધી જાય એટલે એ ખ્યાલ છોડી દીધો છે.
અનુકૂળતા હશે તો તેને સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા
ચરોદો છે.

આ ગ્રંથ પરથી કોઈ અધિકારી લેખક શ્રીમદ વિષેની
મર્મ માહિતી તે હુમ યવા પામે તે પહેલાં ભેગી કરી એક
જીવનગ્રંથ લખવા પ્રેરાય તો આ નાનોશો પ્રયત્ન કૃતાર્થ
યશે.

પ્રકાશક : ગોપાલદાસ હવાભાઈ પટેલ,
મંત્રી, લેનસાહિત્યપ્રકાશન સમિતિ,
અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૧

નિવેદન

ઐગણીસમા સૈકાની છેલ્લી પચીસીમાં થઈ ગયેલા મહાન ગુજરાતીઓમાંના એક શ્રીમદ રાજચંદ્ર છે. જે આપણે આપણા મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિતોનો અમૂલ્ય વારસો મંધરી લેતા શીખ્યા હોત, તો આજ આપણા સાહિત્યમાં શ્રીમદની જીવનકથા કે એમના મિત્રો તથા સર્ગ-મંબંધીઓનાં અનેકવિધ મંસ્મરણો વિઘ્નમાન હોત.

આ પુસ્તક એવી કશી ખોટ પૂરવાનો દાવો કે ધરાદો સરખો પણ રાખી શકે એમ નથી. શ્રીમદના જીવન વિષે કાર્ષ્ક રૂપરેખા જેવું આપવાનો હેતુ જ આ પુસ્તકથી કાર્ષ્ક અંશે સરી શકે એમ છે શ્રીમદના ભક્ત સ્વ૦ શેઠ પૂંજભાઈ હીરાચંદ હયાત હતા ત્યારે તે અમદાવાદમાં કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે શ્રીમદજયંતી બિજવતા ત્યાર બાદ એ કામ તેમણે સ્થાપેલી જૈનસાહિત્યપ્રકાશન સમિતિ મારફત માય એવી તેમની ઇચ્છા હતી તે પરથી સમિતિએ મં. ૧૯૯૦ની જયંતી વેળા ઇંગ્લેન્ડ કે શ્રીમદજયંતીઓ પરના વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવો. આવો સંગ્રહ વધુ ઉપયોગી થવા સારુ

ખંડ ૩ નો

જયંતી વ્યાખ્યાનો

૧. દયાધર્મ (ગાધીજી)	૧૨૫
૨. બે જયંતીઓ (ગાધીજી)	૧૩૯
૩. શ્રીમદ રાજયદ્ર (આચાર્ય આ. બા. મુવ)	૧૪૪
૪. રાજયદ્ર જયંતી (કાકાસાહેબ કાલેલકર)	૧૫૪
૫. શ્રીમદ રાજયદ્રનો જીવનબોધ (મગનભાઈ દેસાઈ)	૧૬૪

શ્રીમદ્દની જીવનંયાત્રા

ખંડ ૧ લો

જીવનરેખા

જન્મ અને કુમારકાળ

શ્રીમદ રાજચંદ્રનો જન્મ કાઠિયાવાડમાં આવેલા વનાણિયા નામે ગામમાં મેં ૧૯૨૪ના કાગતક સુદ ૧૫ ને દિવસે થયો હતો તેમના પિતાનું નામ મહેતા રત્નભાઈ પંચાણભાઈ હતું અને માતાનું નામ દેવમાઈ હતું

સાત વર્ષની ઉંમર તેમણે બાળવયની રમતગમતોમાં કાઠી હતી પરંતુ તે વખત દરમિયાન પણ તેમનામાં “વિચિત્ર કલ્પનાઓ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ થયા કઠ્ઠી રમતગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને ગણેશ્વર જેવી જિંવી પદવી મેળવવાની” તેમનામાં ‘પરમ ઉત્કર્ષ’ હતી

સાત વર્ષ બાદ તેમને શાળામાં કેળવણી લેવા મૂકવામાં આવ્યા તેમની યાદશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે એક જ વાર પાઠ વાંચી જવાથી તેમને તે તદ્દન યાદ રહી જતો, તેમણે પોતે જ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, “એવી સ્મૃતિ બહુ જ ઘોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે” તેમની એ યાદશક્તિને કાંણે સામાન્ય બાળકોની જેમ તેમને ઘેર

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

ફરી વાચી જવાની કાર્ષ્ણજીવ પડતી નહિ તેથી બહાનથી તે અધ્યાત્મમાં પ્રમાદી લાગતા શાળામાં શિખરાડતી વખતે શિક્ષક પાઠ નાચી જાય તેટલાથી જ તેમને ચાની જતું અને એ કારણથી એ- માસ જોડેલો મમય પણ થયો નહિ તેટલામાં તે તેમણે ચાંક પૂના કર્યા અને જે વર્ષ જોડેલી મુદતમાં સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરી। પશ્ચિમે જે વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડીની શરૂઆત કરાવેલી તેને પોતે માતે ચોપડીઓ પૂરી કરીને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી.

તેટલી નાની ઉમરથી જ રસિક વાતો અને કથાઓ જોડી કાઢી ગમિક રીતે કહી બતાવવાની તેમનામાં શક્તિ હતી આઠ વર્ષની ઉમરથી કવિતા ગ્યવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી તે વખતે તેમણે આમાન્ય રીતે મળી રહે તેવા કવિતાના બધા પ્રયોગ વાચી કાઢ્યા હતા, અને ઘણાખરા તેમને મોઢે હતા આઠમા વર્ષની ઉમર દરમ્યાન તેમણે ૫૦૦૦ કડીઓ જેવી કહેવાય છે નવ વર્ષની ઉમરે તેમણે

જાનમ અને કુમારકાળ

વર્ગમાં શિક્ષક જોયા કરતા અને શ્રીમદ સાહેબ વિદ્યાર્થી-
ઓનું લેસન લેતા. વિદ્યાર્થીઓનો તેમના ઉપર એટલો
બધો પ્રેમ હતો કે એક વખત કાર્થ કારણસર શિક્ષકે
શ્રીમદને ઠપકો આપ્યો, એટલે બીજે દિવસે તે નિશાળે ન
આવ્યા; વિદ્યાર્થીઓ ગાળામાં શ્રીમદને ન જોતાં તેમને
ઘેર ગયા, અને તેમની સાથે દૂર ખેતરમાં ચાલ્યા ગયા.
શિક્ષક જ્યારે શાળામાં આવ્યા ત્યારે કાર્થને ન આવેલું
જોઈ, તપાસ કરી, ખેતરમાં જ્યાં બધા બેઠા હતા ત્યાં
આવ્યા અને રાજચંદ્રને સમજાવી નિશાળમાં પાછા લાવ્યા.

નાનપણથી જ તેમનામાં નવું જાણવાની, નવું
સાજાવવાની અને નવું શીખવાની તથા તેના ઉપર મનન
કરવાની ભારે ટેવ હતી. દશમે વર્ષે તે તે ધણા વિષયો
ઉપર છટાબગ રસિક ભાવેળા આપના, ૧૧ વર્ષની વયથી
તેમણે ચોપાનિયામાં લેખ લખવા માંડ્યા હતા, અને ધનામી
નિબંધો લખી યોગ્ય ધનામો પણ મંપાદન કર્યા હતાં, તે જ
વર્ષે જ્યેષ્ઠવણીની ઉપયોગિતા વિષે પણ એક નિબંધ
તેમણે લખ્યો હતો. બાર વર્ષની વયે, ત્રણ દિવસમાં,
ઘડિયાળ ઉપર તેમણે ત્રણસો કડીઓ લખી કાઢી હતી.

તેર વર્ષની વયે તે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા મળ્યો
ગયા. અંગ્રેજી અભ્યાસ તેમણે કેટલા વખત સુધી તથા ક્યાં
સુધી કર્યો તેની કાર્થ માહિતી મળી શકતી નથી. પરંતુ
૨૨મા વર્ષમાં લખેલા એક પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું છે :
“શિશુવયમાંથી જ એ (વિવેક-વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતાની) વૃત્તિ
ભિગવાથી ઠીક પ્રકારનો પરભાષાભ્યાસ ન થઈ શક્યો (કે)
અમુક મંપ્રદાયથી શાસ્ત્રાભ્યાસ ન થઈ શક્યો. . . .

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

અને તે ન થઈ શક્યો તેની કાર્ષિયિતા થતી નથી. કારણુ એથી આત્મા અધિક વિકાસી થાત અને વિકાસાદિક ક્રેશનો તો નાશ જ કર્વો છમ્મ્યો હતો એટલે જે થયું તે સારુ જ થયું.

તેમના પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા તેમની પામે નાનપણમા જ તેમણે કૃષ્ણભક્તિના પદો માલગ્યા હતા, તથા જુદા જુદા અવતારોના ચર્ચા માલગ્યા હતા તેથી તેમને ત્યાંથી જ ઈશ્વર અને અવતારો પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયા હતા ગમદામણ નામના એક સાધુ પાસે તેમણે કહી પણ બધાવી હતી તે મંદિરમા નિત્ય દર્શન કરવા જતા તથા ત્યાં જે કથાખર્તાન યાય તે રસપૂર્વક માલગતા, અને સમજતા તે વખતથી જ ઈશ્વરના દર્શન કરવાની તેમનામા તીવ્ર ઉત્ક્રાંતિ બીજી થઈ હતી અને તે માટે 'ત્યાગી થયા હોઈએ અને ભક્તિ-પૂર્વક હરિકથા ક્યાં કરતા હોઈએ તો કેવું' એમ તેમના મનમા આન્યા કરતુ શુભગતી વાચનમાળામા જગતને રચનાર ઈશ્વર વિષે જે કાર્ષિયોધ હતો તે તેમના શ્રદ્ધાળુ મન ઉપર દૃઢ થઈ ગયો હતો.

જન્મ અને કુમારકાળ

કે કોઈને મેં આધું અદકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે." આમ આટલી નાની ઉંમરે પણ વ્યવહારમાં નીતિધર્મ ઉપર ભાર મૂકવાની વૃત્તિ તેમનામાં હતી તે ધ્યાનમાં રાખવા જોવું છે.

તેમની યાદશક્તિ અત્યંત તીવ્ર હોવાથી અવધાનના પ્રયોગો જોવું પણ તે નાનપણથી કઠ્ઠા. આટલો પ્રતાપી અને વિભૂતિયુક્ત બાળક છાનો ન રહી શકે. કઠ્ઠના દીવાને આ ખ્યાતિ સાંભળી તેમને કઠ્ઠમાં તેડાવ્યા અને ત્યાં તેમણે 'ધર્મ' ઉપર અચોટ ભાવણુ કર્યું. તે ભાવણુ સાંભળી બધા દિગ્ગ ચર્ચ ગયા અને આટલા નાના કુમારની શક્તિઓ અને વિચારગાભીર્ય જોઈ કહેવા લાગ્યા કે આ છોકરો મોટો ચર્ચ જરૂર નામ કાઢશે.

કઠ્ઠના ગદીશ શા હેમરાજભાઈ તથા નલિયાના રહીશ શા. માલસીભાઈ તેમની આ બધી ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ તેમને ખાસ મળવા માટે મોરબી આવ્યા અને તેમની શક્તિઓ જોયા બાદ તેમણે તેમને દાશી બણવા માટે જવાનું કહ્યું તથા તેમનો ત્યાનો બધો ખર્ચ ઉપગ્રંત પગાર આપવાની તૈયારી બતાવી. પણ શ્રીમદે તેમ કઠ્ઠવાની ના પાડી. મોરબીના ન્યાયાધીશ ધાન્સીભાઈ તે વખતે સાથે હતા. તેમણે શ્રીમદને આ તક જતી ન કઠ્ઠવાનું જણાવ્યું. પરંતુ શ્રીમદ તે વખતે કોઈ બીજા જ રસમાં તણાતા જતા હતા, એટલે વધુ પુસ્તકિયા જ્ઞાન ભેગું કરવાની તેમનામાં દિલ્કંદા ન હતી એ જ ધાન્સીભાઈ શ્રીમદના વધુ પરિચયથી પછી એટલા મુગ્ધ ચર્ચ ગયા કે પ્રથમ તેમને પોતાની સાથે ગાદી ઉપર, અને પછી તેમને જ ગાદીએ બેસાડી પોતે નીચે

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

બેમતા પત્રીનાં પર્ણોમા તો તેમણે તેમને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા

શ્રીમદની અક્ષર એટલા છટાછટ હતા કે કમ્પ્યુટરનાગને ઉતારે તેમને લખવા બેનાવવામા આવતા અને તે તમા જતા પછુ ખગ

આ મગધ દગ્ધ્યાન બનેના એક અમત્યના બનાવની અત્રે નોંધ લેની ઘટે છે શ્રીમદ માત વર્ણની નાની વયના હતા તે વખતે તેમના કુટુંબના પરિચિત એક અમીચંદ નામના ગૃહસ્થ માપ કગડવાથી અકાળે ગુજરી ગયા રાજ્યદ્ર ઉપર તે ધણુ વહાલ ગખતા હતા, અને રાજ્યદ્ર પછુ તેમના કાનગ, સુગૃહિત શરીર તથા ઉત્તમ ગુણોને કાંણે તેમના તગ્ધ ખામ આકર્ષાયા હતા તેમના ગુજરી જવાની વાન સાલગી ગજ્યદ્ર દોડતા દોડતા આવી પહોચી પોતાના દાદાને પૂછવા વાગ્યા કે ગુજરી જુઝુ એટને શુ? તેમના દાદાએ તેમને જણાવ્યુ કે હવે તેમના શરીરમાંથી જીવ આફ્યો ગયો છે એટને તે ખાઈ પી કે બેસી સમ્મે નહિ અને તેમના શરીરને તળાવ પાસેના મસાણામા બાળી મૂકશે તેમના દાદાએ ધાર્યું કે આ બુધી વાનો સામળી નાનો બાળક મલગશે એટને તે તેમને તે વાત બુધાવવાનો પ્રયત્ન કરના વાગ્યા પરંતુ શ્રીમદ થોડી વાર ધરમા આમ-તેમ ફરીને પછી દૂધી રીતે તળાવ ઉપર દોડી ગયા અને એક ઝાડ ઉપર ચડી દૂરથી જોવા લાગ્યા તો ચિતા સળગતી હતી અને લોકો આમખામ દૂડાળું વળાને બેધ હતા આમ એક પરિચિત માણસને સળગાવી મુકાનો જોઈ તેમને ધણુ લાગી આવ્યુ અને તે ધણુ મૂઝાયા તેમણે જોયુ કે

જન્મ અને કુંભારકાળ

તેમને બાળી મૂડનાગ પણ તેમના જ સગામંડળી તથા સમજણા લોકો હતા એટલે તે વિચારવા લાગ્યા કે આ ગધુ શું છે? આમ તેમના ચિત્તમા એક ભારે મૂંઝવણ ઊભી થઈ અને એ- ભારે ગડમથલ જામી તે વખતે જ અચાનક તેમના ચિત્ત ઉપરથી કાર્ષક પડે સરી ગયો અને તેમને માણસના જન્મજન્માત્મનું કાર્ષક દર્શન થયું અને તે થોડાક શાત થયા આવો જ અનુભવ તેમને જૂતાગદનો કિ'નો જોવા ગયા ત્યારે ફરી વાગ થયો હતો અને ત્યાંથી તેમને પુનર્જન્મ વિષે દૃઢ ખાતરી થઈ ગઈ

તે પોતે એ વિષયમા રૂપ વર્ણની ઉમરે લખે છે :
 “શાસ્ત્રિમા જે જીવોના જવાતનું વર્ણન કર્યું છે તેમા મંશય જાવરા જેવું નથી મામાન્ય યોગજ્ઞાનાદિકના અભ્યાસમળ વડે પણ જવાતર જાણી શકાય તેમ છે એ જાંઘુ કાર્ષક કલ્પિત નથી જવાતનું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન કાર્ષકને ન થતું હોય તો આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ કાર્ષકને થતું નથી એમ કહેવા જેવું છે *

પણ આ વિષે મોકો માથે વધુ ચર્ચામા તે પછીથી મોટી ઉમરે પણ જીવરતા નહિ અમુક વખતે કાર્ષક પરિચિત માણસો આગળ પોતાના અનુભવની તેવી કાર્ષક વાત બોનાઈ ગઈ હોય તો તે ઉપરથી ઘણા તે માનત તેમને પૂછપરછ કરના અને શ્રીમદ્ પોતાના ૯૦૦ જન્મ જાણે એવી લોકોમા માન્યતા થઈ ગઈ હતી તેમના પરિચયમાં આવેના કેટલાક ભક્તોના શબ્દો ટાકીએ તો શ્રીમદે તેમને જાતે કહેયું

શ્રીમદ્દની શ્રવણયાત્રા

કે પોતે મહાવીરવાગીના શિષ્ય હતા, અને અમુક પ્રમાણે પ્રમાદ કન્યાથી તેમને આટલા જાન કેવા પચ્યા હતા. પરંતુ એ વિષે તેમના મંત્રણીઓ તન્દ્રી ભા પૂરક પૂછવામાં આવના તેઓ 'એ બાબતનો મને અનુભવ છે' એટલું જી થૂપ થઈ જતા અને તે વિષે નમતી મત્સરવૃત્તિને અટકાવવા પ્રયત્ન કરતા. ૨૬મા વર્ષમા તમણે વખેના એક પત્રમાં જણાવ્યું છે

પુનર્જન્મ છે, જરૂર છે એ મારે ૬ અનુભવથી કાઢેલા અનુભવ — એ વાક્ય પૂર્વાભરના કોઈ ભેગનું સ્મરણ થતી વખતે મિલ્લ થયેલું લખ્યું છે જેણે પુનર્જન્માદિ ભાવ કર્યા છે તે પદાર્થને કોઈ પ્રકારે જાણીને તે વાક્ય લખ્યું છે

તેઓ કહેતા કે શાસ્ત્રોમા ઘણી વાર કહેવામા આવ્યું છે કે આત્મા ઉપર અચાન અને મોંના પડા કરી વળ્યા છે તેથી આત્મા પોતાની અનેક રૂક્તિઓ અને શુદ્ધ સ્વરૂપ ગુમાવી બેઠો છે જેમ જેમ મનુષ્ય પોતાની એ મનિનતા દૂર કરતા જાય છે તેમ તેમ તેની તે શક્તિઓ પ્રગટ થતી જાય છે જે તત્ત્વ જાણવાની અને પ્રાપ્તિ વાની શક્તિ પણ ઘણી મોટી હિમરેય લોકોમાં નથી જાગતી તે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની જે ધાણાવેલી શ્રીમદ્દમા ઘણી નાની હિમ થી જણાય છે તે ઉપરના સિદ્ધાંતથી જ સમજી શકાય છે શ્રીમદ્દ પોત જણાવે છે

લપુવધથી આદ્યુત થયેા તત્ત્વજ્ઞાનનેા ભેદ,

એ જ સૂચવે એમ કે અતિ આશ્ચર્ય! આ શોધ

૧ શબ્દ આવણ અને જણ — એટલે કે પુનર્જન્મ

જન્મ અને કુમારકાળ

જે સંસ્કાર થવો પડે અતિ અભ્યાસે ત્યાંય
 . વિના પરિશ્રમ તે થયો, બવશંકા શી ત્યાંય ?

* * *

આટલે સુધી આખ્યા બાદ એક વાત સાથે સાથે જ નોંધતા જવાની જરૂર છે. અને તે એ કે, શ્રીમદ્ભાં આમ પહેલેથી માત્ર લક્ષિત-વૈરાગ્યની વૃત્તિઓ જ નહોતી વણા કરતી. તે વૃત્તિઓની સાથે સાથે જ તેમનામાં સાંમારિક સુખો અને સામારિક વૈભવો પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પણ તેટલી જ સ્પષ્ટનાથી વણા હતી હતી. તે થયે છે :

“કોઈ વિભવયુક્ત સ્થિતિ જોતો કે સમર્થ વૈભવી થવાની પણ ઇચ્છા થતી. ‘પ્રવીણસાગર’ નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો. તે વધારે સમજ્યો નહોતો. છતાં ઓ મંબંધી નાના પ્રદારના સુખમાં લીન હોઈએ અને નિરુપાધિપણે કથાકથન થવણું કરના હોઈએ તો કેવી આનંદ-દાયક દશા, એ મારી નૃપ્યા હતી. . . . તે વેળા માટે (માત વર્ષની ઉંમર માટે) મને સ્મૃતિમાં છે કે અનેક વિચિત્ર દરૂપનાઓ — તેમનો હેતુ કે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના — મને યથા હતી હતી . . . નાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પગમ જિજ્ઞાસા હતી.”*

ઉપરાંત આસ્તિકતાની બાબતમાં પણ પહેલેથી બહુ નિષ્કંટક જ નહોતુ. તે બાબતમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે તેમને શંકાકુચંકા ઝીંતી. અને એક વાર તો તે ઘોર નાસ્તિકતાની દહે પડેગ્યા હતા. તે લખે છે.

“સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે તે જાતિના અનેક વિચારો તે અદ્ય વયમાં

* મૂળ લખાણ દંકાગ્યું છે.

શ્રીમદ્ગી જનનયાત્રા

મેં કરેના છે મહાન ચક્રવર્તીએ કરેલા વૃષ્ટાના વિચાર અને એક નિઃપૃક્ષી મહાત્માએ કરેલા નિરપૃક્ષાના વિચાર મેં કર્યા છે અમ ત્વની સિદ્ધિ અને કાલિદાસની સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે અપ વચ્ચે મહત્ત્વ વિચારે કરી નાખ્યા છે મહત્ત્વ વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ યર્ષ છે એ મધ્યે બહુ ગભીરભાવથી આજે હું દષ્ટિ દર્ષ જેઉં છું તે પ્રથમની મારી જીગતી વિચાર-શ્રેણી આત્મદયા અને આજને આમશ-પાતાળનું આત્મ છે તેનો હેડો અને આનો ડેડો કાંઈ કાળે જાણે મળ્યા મળે તેમ નથી”

આ બે ઉત્તારઓ તાગવી આણવાનું કારણ એ છે કે, શ્રીમદ્મા પરેનેથી દેખાતા ત્યાગવે અથવા ત્યાગિનકના એ માત્ર દૂર્વ નમ્મારોનું એક પડગમાત્ર નહોતું, પરંતુ ગભીર મધન અને મનનનું પુરુષાર્થપૂર્વક મેળવેલું દ્વિ પથ હતું એ વાચના ધ્યાનમાં આવે માન્ય રીતે દરેક મહાપુરુષની બાળતમા બને છે તેમ, તેમના ભક્તો હમેશા તેમને પ્રથમથી અનૌકિક અવતારી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને દીમામરો તેમનામાં અમુક કાળે જોવામાં આવતી વિવિધ અપૂર્ણતાઓ ઉપર જ લાગે મૂક્યા તે મહાપુરુષ નથી એમ મિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ કાંઈ પણ મહાપુરુષની મહત્તા તેમનામાં કાંઈ કાળે કાંઈ જ અપૂર્ણતા ન હોવામાં નથી, પરંતુ અસાધ્ય અપૂર્ણતાઓ હોવા છતાં તેમના ઉપર તેમણે મેળવેલા મનુષ્યસાધ્ય વિજયમાં છે શ્રીમદ્મા સામાજિક ભોગવાસના પ્રથમથી જ નહોતી એમ કહેવાથી કાંઈ જ સિદ્ધ યર્ષ શક્ય નથી લગ્ન કરવારૂપી ગભીર પગથિ તેમણે તેમની પાકી ઉંમરે — ૨૦ વર્ષે — ભરેલું એ આગળ આપણે જોઈશું

જન્મ અને કુમારકાળ

કુમારકાળનું વર્ણન ખતમ કરતા પહેલાં શ્રીમદના જીવનના એક વિશેષ પ્રવાહની નોંધ લેવી જોઈએ. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, શ્રીમદના પિતામહ વૈષ્ણવ હોવા છતાં તેમના માતા જૈન મંત્રદાયના હતા અને ગામના બીજા વણિક પુરુષો મોટે ભાગે જૈન હોવાથી ગજસદ્રની કઠીની તથા ભક્તિ વગેરેની સારી પેઢે ઢેકડી થતી બાળક રાજસદ્ર તે બધાની માથે વાદમા ભાતતતા અને મમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતા પગલું એ અગામી જૈનોના પ્રતિક્રમણમૂલક વગેરે પુસ્તકો તેમના જીવનમાં આવ્યા અને તેમાં જીવ અને જગત વિષે મિત્રતાનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તેમના પ્રેમાળ સ્વભાવને ડુબી ગયું સ્વચ્છ ગ્રહેનાના આચારવિચાર તેમજ જગતકર્તાની શ્રદ્ધા વગેરે વૈષ્ણવ મંત્રદાયના જ રચતા હતા. પગલું નાનપણથી જ વૈગવ્યપ્રધાન એવું તેમનું ચિત્ત ભોગપ્રધાન વૈષ્ણવ મંત્રદાય કરતા ત્યાગપ્રધાન જૈન ધર્મ તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાતું ગયું તે લખે છે “જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યા હોય લક્ષ્મીનીનાની શિક્ષા આપી હોય ગગગમ, ગુનતાન અને એશઆરામ કરવાનું તત્ત્વ જતા યુ હોય ત્યાંથી આપણા આત્માની મત્ શાંતિ નથી કામ્ય એને જોઈ ધર્મમત મળીએ તો આખો મમાર ધર્મમત યુક્ત જ છે પ્રત્યેક મુદ્દયનું ધર એ જ યોગનાથી ભગપૂર હોય છે. તો પછી અધર્મસ્થાનક મ્યુ? ઠાઈ એમ કહે કે એ ધર્મમત દિનમા તો પ્રજુની ભક્તિ ધર્મ રોકે છે, તો તેઓને માટે ખેંચૂર્ક આવ્યો જ ઉત્તર દેવાનો છે કે તે પગમાત્રા તત્ત્વને અને તેની વૈગવ્યમય ભક્તિને જાણતા નથી.”

કિશોરાવરદા

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે નાનપણથી જ શ્રીમદમા વિવેકચૈનમ્ અને ધર્મભાવનાની માથે સાથે મંમાગમા વિજય પમાડી રાકે તેની અદ્ભુત શક્તિઓ તેમજ કામનાઓ હતી તેમને કાગળે તેમને શરૂઆતથી જ એક પ્રકારના આતર-પુદ્ગમા ઊત-તુ પડ્યું હતું અને તેથી તેમની વિચારશક્તિ વધુ તીવ્ર અને ગંભીર બની હતી ધીમે ધીમે તેમના વિચારો દર તથા પચ્ચક્ર ચતા તેમનામા તે વિચારોને પ્રગટ રૂપ આપવાની અને બીજાઓને તે વિચારોના ભાગીદાર બનાવવાની વૃત્તિ અગદ ધર્મ પરિણામે નાની વયથી જ તે પુસ્તકો લખવા અને પ્રગટ કરવા પ્રેમમાં

તેનું એક બીજું કારણ પણ હતું શરૂઆતથી જ તેમનામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને જ્ઞાનાધ્યયનની વૃત્તિ બહુ પ્રબળ હતી ૧૬મા વર્ષ પહેલાની તેમની નોંધોમા પણ નીચેના વાક્યો આપણને જોવા મળે છે તે ઉપરથી તેનો ખ્યાલ આવશે “ધીરના કહેલા શાસ્ત્રોમા

કિશોરાવસ્થા

સોનેરી વચનો છૂટક છૂટક અને ગુપ્ત છે .
ઉત્તરાધ્યાયના નામનું જૈન સૂત્ર તત્ત્વદર્શિએ પુન પુન અવનોડા.

શાનીઓએ એકત્ર કરેના અદ્ભુત નિધિના
ઉપભોગી થાઓ ધર્મનું મૂળ વિદ્યા છે શ્રવણ કરીને
હસ્થાપને જાણવું જોઈએ — પાપને જાણવું જોઈએ

પત્રી જે શ્રેય હોય તે મમાયસ્તુ જોઈએ
જે જીવજીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તે મપમની વાત
કયાથી જાણે ? ”

આગળ જણાવ્યું છે તેમ તેમની અમરજ્ઞશક્તિ
પ્રથમથી જ બહુ તીવ્ર હતી એટલે ભાગ્યવાન મેગવતા .
તેમને વણે વખત લાગતો જ નહિ તેથી એ નાની ઉંમરે
પણ વિચાર અને સિદ્ધાંતોથી ભરેલા આત્મ દાર્શનિક ગ્રંથો
તેમણે વાંચ્યા હતા એ રીતે પોતાનું ધર્મજ્ઞાન સીધું મૂળ
ગ્રંથોમાથી જ મેગવતા તે શક્તિમાન થયા હતા એ ઉંમર
મુધીમા તેમણે કના કના ગ્રંથો આબ્યામ કર્યો હતો તે
ચોક્કસ કહી શકાતું નથી પરંતુ મુખ્યત્વે જૈન આગમોમાથી
ધણાને તેમણે પરિચય કરી લીધો હતો અને તેથી જૈન
ધર્મનું મૂળ લક્ષ તથા મૂળ શાસ્ત્રોમા વર્ણવેલા સાચા ગૃહસ્થ
અને માયા મુનિના આચારો જાણવા તથા સમજવા તે
શક્તિમાન થયા પરંતુ પોતાના મમયના જૈન આચારવિચાર
સાથે મગખામણી કરતા તેમને મૂળ સિદ્ધાંતોમા અને પ્રચલિત
આચારોમા આકાશજમીનનો ફેરફાર દેખાતા તેમને દેખાઈ
આવ્યું કે લોકો મૂળ શાસ્ત્રો વાંચતા વિચારતા નથી
તેથી જ ગમે તેવા વિચારહીન આચારો પગ પરાથી કે

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

અગાનથી સ્વીકારી જીવન ગાળ્યા મરે છે જૈન મુનિઓની દશા પણ તેવી જ હતી 'જે આદર્શ રાક્ષસ કહ્યો હોય તે પોતાથી પાળી શકાય તેવા ન લાગતાં તેને મોગો કાઢવાની કે દામ્વાની વૃત્તિથી, પરંપરા જે આચાર્યોના વાદવિવાદથી કદાચરથી મતિની ન્યૂનતાથી અને મૂળ સાંપ્રદાય અધ્યયન તથા વિચાર ધરી જવાથી' તેમનામાં જે મતભેદો અને વહેમોનું માત્રાન્ય પ્રવર્તતું હતું તે નોંધ તેમનો પુરુષાર્થ અને પ્રેમના આત્મા દુભાયો તીર્થંકર જેના પૂર્ણ પુરુષનો ધર્મ પામ્યા પછી પણ લોકો જડના અને પ્રમાણની લીધે તથા સંદેશુરુ અને મતશાસ્ત્રના પરિચયના અભાવે જે અધ જીવન ગાળી રહ્યા હતા તેથી તે ધણા ખિત થયા અને સ્વાસ્થી જ કેમ કરીને લોકોમાં સત્યનિષ્ઠાતના જાનનો પ્રયાગ કરી તેમને જગાડુ અને પ્રપ્તશીન કરુ એવી તેમને ધાનાવેલી લાગી

૧૭મા વર્ષમાં શ્રીમદ લખે છે 'જૈન પ્રભ (આખા હિંદુસ્તાનમાં યર્ધને) ૨૦ લાખ છે તેમાંથી નવ તત્ત્વને પકનરૂપે જે હજાર પુરુષો પણ માડ જાણતા હશે મનન અને વિચારપૂર્વક તો આગળાને ટેવે ગમી શકીએ તેના પુરુષો પણ નહિ હશે જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબધી યર્ધ ગર્ધ છે ત્યારે જ મતમતાતર વધી પડ્યા છે' તે વખતે 'અગ્રેજી શાસનમાં' જે કેળવણી અપાતી હતી તે એવા પ્રકારની હતી કે જનશ્રેયે અજ્ઞપ્રયે લાજોનાઓમાંથી તે ધર્મવૃત્તિનો મૂળથી જ લોપ કરી દેતી શ્રીમદ ૧૮મા વર્ષમાં લખે છે 'જે લોકો વિદ્યાનો મોષ લઈ શક્યા છે તેમને

કિશોરાવસ્થા

ધર્મતત્ત્વ ઉપર મૂળથી શ્રદ્ધા જણાતી નથી. નેને કંઈક હોય છે તેને તે વિષયની કંઈ ગતાગમ હોતી નથી. અને ગતાગમવાળો કોઈ હોય તો તે વસ્તુની વૃદ્ધિમાં વિઘ્ન કરનારો હોય છે પણ સદાયક નથી હોતો. આમ કેળવણી પામેલાને ધર્મની દુર્લભતા છે.”

આથી, “જીજ્ઞૃષ્ણતા બાળયુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી બ્રષ્ટ થાય છે તે અટકાવવા,” તથા “કેટલાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહિ વાંચવા થોડા પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ખોઈ દે છે” તેને બદલે “આત્માનું હિત થાય, જ્ઞાન શાંતિ અને આનંદ મળે” તથા “તેઓ પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને જીવિશીલ” થાય તે અર્થે તેમણે સહેલાં, મળ પુસ્તકો લખવા માડ્યાં. ૧૭મા વર્ષમાં તેમણે લખેલી મોક્ષમાળામાં તો તે એટલે સુધી કહે છે : “અંગ્રેજ લોકો સંસાર મંબંધી અનેક કળાકૌશલ્યમાં શાથી વિજય પામ્યા છે તે વિચાર કરતા આપણને તત્કાળ જણાશે કે તેઓનો બહુ ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહ પાર પાડવા અનેકનું એક સમાજમા ભેગા મળવું. . . . એ એનું કારણ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે તેને પ્રકાશિત કરવા અને પૂર્વાચાર્યોએ ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા તથા પડેલા ગચ્છના મતમતાંતર ટાળવા તેમજ ધર્મવિદ્યાને પ્રકુલ્લિત કરવા એક મહાન સમાજ, સદાયરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બંનેએ મળીને સ્થાપન કરવાની જરૂર છે. . . . પવિત્ર જૈનધર્મનું ઢંકાયેલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં નહિ આણીએ ત્યાં સુધી સંપ્રદાયની ઉન્નતિ થવાની નથી.”

શ્રીમદની જીવનચરિત્ર

આ વર્ષો દરમ્યાનના શ્રીમદના લખાણોનો વિચાર આપણે જુદા પ્રકરણમાં કરનાર હોવાથી તે વિષે વધુ વિગતોમાં આ જગ્યાએ જવાની જરૂર નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે તેમના જીવનનો આ સમય તેમને માટે નિર્વિઘ્ન કે વિના મુશ્કેલીએ ધારી દિશાએ જનારો નહોતો. એક રીતે તેને નજીકમાં જ આવનારા એક મહા-મધનકાળની શરૂઆતનો વખત કહેવાય. એટલે તેમના આ ઉમર સુધીના લખાણોમાં પોતાની મનોદશા વિષે જે કેટલાક ઉદ્ગારો છે તે અહીં કાઢી તાલીને વિભાગવાર રજૂ કરવા હીન થશે. તે ઉપરથી વાચક જોઈ શકે કે તેમનામાં એક બાજુ પોતાનામાં જિંદગી વામનાઓ અને બહારથી આવી પડેલી ઉપાધિઓને કારણે ગૃહધ્યાત્મ સ્વીકારી, તેને નીતિમય બનાવી, પોતાની સુખભોગોની વૃત્તિઓ તેમજ બાહ્ય ઉપાધિઓને હજીવી પાડવાની વૃત્તિ છે, જ્યારે બીજી બાજુ આત્મદર્શનની ઊંડી ઉત્કટ જિજ્ઞાસાને લીધે બધું જાગી માત્ર આત્મચિંતનમાં લીન થવાની પણ ધાનાવેલી છે. આ રક્ષા તે ઉતાર.

૧ આહારવિહારની નિયમિતતા સાચવું. અર્થની સિદ્ધિ કરું, ઉત્તમ યુરુગોએ આચરેલું આર્થ જીવન આચરું. પ્રદક્ષિતને નિઃશ્ચિત સમજાવું, પરદુ અને પોતાનું દુષ્ણ સમજાવું, નીતિના બાધા ઉપર પગ ન મૂકું, જિતેન્દ્રિય થાઉં, વિવેક-શુદ્ધિ સાચવું. જ્ઞાનચર્યા અને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં ગૂંથાઉં, મંસા-માં રક્ષા છતાં તેને નીતિથી ભોગવતા ગ્રહી વિદેહી દશા પ્રાપ્ત કરું. આત્મજ્ઞાન અને સંજ્ઞાનની મંગત રાખું,

કિશોરાવસ્થા

તથા એમ જાનીઓએ એકત્ર કરેલા અદ્ભુત નિધિનો ઉપયોગ કરું.

૨. મારો આત્મા દુઃખી છે. તે દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેથી (મંસારથી) બાહ્યાભ્યંતરથી રહિત થવું. અને એમ થવાય છે, ઓર દશા અનુભવાય છે એમ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વકે કહું છું. નિર્મલ સદ્ગુણના ચરણમાં પડવું જોઈએ. પણ જીવન બહુ દૂર છે; ઉપાધિ બહુ છે, અને સાગ થઈ શકે તેમ નથી. તો પણ જિજ્ઞાસા તે વસ્તુની રાખ. સંસારને બંધન માન. પૂર્વકર્મ બળવાન છે માટે આ બધો પ્રસંગ બની આવ્યો છે એમ માની બેસીશ નહિ.

૩. આ દુઃખ ક્યા કહેવું? અને સાથી ટાળવું? પોતે પોતાનો વેરી તે એમ. કેવી ખરી વાત છે? જુદે જુદે સ્થળે તેં સુખની કલ્પના કરી છે. હે મૂઢા! એમ ન કર. એ તને હિત કહું છું. અંતરમાં સુખ છે. માત્રું કહું છું. સ્ત્રીના ઉપર થતો મોહ અટકાવવા ત્વચ્ચા વિનાના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું. હે જીવ! ભોગથી શાંત થા. વિચાર તો ખરો કે એમાં શુ સુખ છે?

૪. જે મહાકામ માટે તું જન્મ્યો છે તેનું અનુગ્રેહજી કર. ધ્યાન ધર. સમાધિસ્થ થા, કેઈ પણ અદ્વય ભૂલ સ્મૃતિમાંથી ન જવા દે. જેનો પ્રમાદ થયો છે તે માટે હવે પ્રમાદ ન થાય તેમ કર.

આ લખાણ ૧૬ વર્ષ પહેલાની વચનુ છે. તે ઉપરથી તે ઉંમર સુધીની તેમની મનોદશા આપણને જાણવા મળે છે. પરંતુ વીસમા વર્ષ સુધીમા તો તે લગ્ન કરવાનો

નિશ્ચય ૧/ કમી લે છે એટલે ૧૬થી ૧૯ વર્ષની વય સુધીના, તેમની અગત નોધમાથી તાન્વેલા નીચેના હિતાગ-
ઓમા ગૃહસ્થજીવન કેવી રીતે ગાગવુ તથા વ્યવસ્થિત કરવુ તેની તેમણે કરેલી સ્પષ્ટ દર્શનાઓ અપણને જોના મળે છે

૧ ગૃહસ્થાશ્રમ વિવેચી કરવો લોકઅદિત પ્રણીત ન કરવુ ધર્મ વડે અર્થ પેદા કરુ ભગવાનનો મિદ્ધાત તૂટે તેમ મમારવ્યવહાર ન ચલાવુ આર્યે દાર્ઘની આજીવિકા ન તોડુ જીવહિસક વેપાર ન કરુ સ્વસ્ત્રીમા સુમલાવથી વર્ણ અક્ષયઅર્થ ન મેવુ નીતિ વિના મંમાગ ન ભોગવુ દશાશ ધર્મમા વાડુ સ્ત્રી વિદ્યાશાળી શોધુ અને કરુ પુત્રાને લાણાબ્યા વિના ન કરુ તમને ધર્મપાઠ શિખવાડુ અને કુટુંબને સ્વર્ગ બનાવુ — મોક્ષ બનાવુ

૨ કૌર્ષ કૃત્યમા પ્રમાદ ન કરુ મનોવીગ્તવની દૃષ્ટિ કરુ અયોગ્ય વિદ્યા ન સાધુ નિર્માત્મ અધ્યયન ન કરુ વિચારશક્તિ ખીનવુ આજમને ઉત્તેજન ન આપુ દિન અર્ધાનો ગેરઉપયોગ ન કરુ ઉત્તમ શક્તિ સાધ્ય કરુ આગ્નિને અદ્ભુત કરુ વિનય કીર્તિ, યશ સર્વપદી પ્રાપ્ત કરવા શક્તિનો ગેરઉપયોગ ન કરુ પ્રત્યેક વસ્તુનો નિયમ કરુ નિયમ વિના વિહાર ન કરુ ખોટો ઉદ્યમ કરુ નહિ અનુદયની પણ ન રહ

૩ કૌર્ષ પણ દર્શનને નિંદુ નહિ એકપદી મતભેદ બોધુ નહિ અજ્ઞાનપદને આરાધુ નહિ પરમાત્માની ભક્તિ કરુ તત્ત્વ આગમતા લોકનિંદાથી કરુ નહિ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરુ

કિશોરાવસ્થા

આ સાથે જ તેમનામાં બાળપણથી ચાલતી આવેલી ધર્મોદ્ધારની કલ્પના વધુ દઢ થતી જાય છે. તે નીચેના ઉતારાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે :

જ્ઞાનનો ઉદ્ધાર કરવો. જુદા જુદા ધર્મોપદેશના ગ્રંથો વહેંચવા, જુદા જુદા ધર્મગ્રંથ યોજવા, મતમતાંતરનું સ્વરૂપ સમજાવવું. જે મનુષ્યો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકવા ઇચ્છતા હોય તેમના વિચારને સહાયક થવું, કોઈ કાળે તત્ત્વથી જ દુનિયાના દુઃખનો નાશ થશે એવી મને ખાતરી છે. અસહનો ઉપદેશ આપું નહિ. આજીવિકા માટે ધર્મ બોધુ નહિ. ગુણ વગરનું વક્તૃત્વ સેવુ નહિ.

જતા તે માટે પોતાને હજુ વધુ લાયકાત મેળવવી જોઈશે એમ પણ તે મમજતા જાય છે. અને તે માટે તેમણે પોતાનામાં જોઈતી આવશ્યક ખિલવણીને કંઈક સ્પષ્ટ રીતે આંડવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. (જુઓ 'શ્રીમદ્ ગજઅંદ્ર' ગ્રંથ પા. ૧૨૨, લેખાંક ૩૦) તે વખતે અંતમાં એક કાગળમાં તે લખે છે :

“હજુ માગ દર્શનને જગતમાં પ્રવર્તન કરવાને કેટલોક વખત છે. હજુ હું મંમારમાં તમારી ધારેલી મુદત કરતાં વધારે રહેવાનો છું. . . . પ્રવર્તન કરવા પંચમકાળમાં જે જે ચમત્કારો જોઈએ છે તે એકત્ર છે અને થતા જાય છે. હમણાં એ સધળા વિચારો કેવળ પવનથી પણ ગુમ રાખજો. . . . હું થોડા વખતમાં મંમારી થવા ત્યાં આવવાનો છું.”

*

*

*

શ્રીમદની જીવનકાવ્ય

અવધાન ઉપગત તેમનામાં અર્પણ દિવની પણ વિદ્યાર્થી
શક્તિ હતી તેમને બાગ જુદા જુદા કદના પુસ્તક
જતાવવામાં આવ્યા તથા તેમના નામ વાચતા ફેરામાં
આવ્યા ત્યાં જાદ તેમની આંખોએ પાટા બાંધી ફેરામાં
આવ્યા અને એક પછી એક જુદા જુદા કંમમાં તે
તેમના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યા આમ પુસ્તકને હાથથી
સ્પર્શ કરી તેના કદ ઉપરથી ફ્રેડનું નામ તેમણે કહી આપ્યું !

આ અવધાનોના પ્રયોગોએ માત્ર હિંદીઓના જ મન
મુગ્ધ નહોતા કર્યા, પરંતુ તે વખતના ઉચ્ચ પદવી ધારક
કર્નાટ વિદેશી અંગ્રેજ અને યુરોપીય અમનચરોનું પણ
ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તેની એક મંજામાં મુર્ખની હાઈજાના
મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ મગ વાસ્તે સાગજન્ટ, ડોન્ટ પીગમન
વગેરે વિદેશી તેમજ અન્ય મંજાવિત હિંદી મહાશયો હાજર
હતા ત્યાં તેમણે ૧૦૦ અવધાન કરી જતાવ્યા હતા એ
શક્તિથી ચક્રિત થઈ મગ વાસ્તે તેમને યુરોપમાં જઈને
તેમની શક્તિના પ્રયોગો કરી જતાવવાનું સચવ્યું હતું પરંતુ
શ્રીમદે ધાર્મિક, સામાજિક એમ અનેક કારણોથી તેમ
કવવાની ના પાડી હતી

ગદી જાય છે. . . ઝાઈ કાઈ વાર મંગીઓ અને
પરમંગીઓ ગુચ્છ નિમિત્ત યઈ પડે છે તે વેળા તે વિવેક પર
કાઈ જાતિનું આવગણ આવે છે ત્યારે આત્મા બહુ જ
મૂંઝાય છે શુવનગદિત થવાની — દેહત્યાગ કરવાની — દુ ખદ
સ્થિતિ કરતાં તે વેળા ભયંકર ગિયતિ યઈ પડે છે . . . "

પોતાના ચિત્તમા ચાલી ગયેલું મંચન — બે વિરોધી
વૃત્તિઓ વચ્ચેની આ અથડામણ — અને તેને કારણે "શુવન-
ગદિત થવાની દુ ખદ સ્થિતિ કરતા પણ ભયંકર" સ્થિતિનું
વર્ણન તેમણે બીજા એક મર્મવેધી પત્રમા કયું છે

"દુ ખિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામા આવ્યું હોય તો
ખચિત તેના શિરોભાગમા હું આવી શકું . . . તમે મને
શ્રી મંબધી, લક્ષ્મી મંબધી, પુત્ર સંબધી, કીર્તિ સંબધી, ભય મંબધી
જાયા મંબધી અથવા (એ) સર્વ મંબધી કંઈ દુ ખ લેખરો
નહિ મને દુ ખ બીજી રીતિનું છે તે દરદ વાતનું નથી,
કંઈનું નથી, કે પિત્તનું નથી તે ચરીરનું નથી, વચનનું નથી
કે મનનું નથી ગણો તો બધાયનું છે અને ન ગણો તો
એકેકનું નથી . . . મારી વિચાપના તે નહિ ગણવા
માટે છે કારણ એમા કાઈ ઓર મર્મ રહ્યો છે

"તમે જરૂર માનજે કે હું વિના દીવાનાપણે આ
કનક ચનાતુ છું . . . આ દેહમાં મે મુખ્યે બે
ભવ કર્યા છે અમુખ્યનો હિમાજ નથી નાનપણની નાની
સમજણમા કાણ જાણે ક્યાથીયે મોટી કંઈપનાઓ આવની
મુખની જિજ્ઞાસા પણ ઓછી નહોતી અને સુખમાં પણ
મહાભય, બાગમગીચા, લાડીવાડીના કાર્ષ્ક માન્યાં હતાં

૩

ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ

૧

શ્રીમદે મેં ૧૯૪૪ની મહા શુદ્ધ ૨૭ને રોજ, ૧૯ વર્ષની વયે, મહાગત ઝવેરી રેવાશ બ્રહ્માર્ષ જગજીવનદાસ મહેતાના મોટા ભાઈ પોપટલાનના પુત્રી ઝમકમાર્ષ માથે લગ્ન કર્યાં. શ્રીમદે જેવા મૂળથી વિચારવાન પુરુષે પુખ્ત વયે પહેલેથી લમની જવાબદારી સ્વીકારી એ કંઈ મનોદશામા, એ એમની જીવનમાધનાની દૃષ્ટિએ મોઘક ચર્ચા છે પણ આવી જાતની મદગ ચર્ચા કરવા કદાચ આપણી પાસે પૂરી મામત્રી નથી. શ્રીમદે પોતે તે કાળ દગ્ધ્યાન નોધેના પોતાના વિચારો તેમના પ્રસિદ્ધ અથમાથી મળી આવે છે એ ઉપગત તો તે કાળે તેમની માથે રહેલા કે બીજી રીતે પરિચયમા આવેલા લોકો પાસેથી સાલજનારા પોતાના મરમરણો આપે ત્યારે આપણા મહાન પુરુષોના આવા મરમરણોનું સાદિલ હજી આપણી લાપામા જૂઝ જ છે

શ્રીમદ રામચંદ્ર
૧૧ ૧૦મુ ન ૧૬૪૩

૩

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

૧

શ્રીમદે મં ૧૯૪૪ની મહા શુદ્ધ ૧૭ને રોજ, ૧૯
વર્ષની વયે, મહાત્મ જવેરી રેવાશ કરભાઈ જગજીવનદાસ
મહેતાના મોટા ભાઈ પોપટલાનના પુત્રી કનકભાઈ માથે લમ
કર્પુ. શ્રીમદે જેવા મૂળથી વિચારવાન પુરુષે પુખ્ત વયે
પહોંચી લમની જવામદારી સ્વીકારી એ કંઈ મનોદશામાં, એ
એમની જીવનમાધનાની દૃષ્ટિએ જોષકે ચર્ચા છે પરંતુ
આવી જાતની મદજ ચર્ચા કરવા કદાચ આપણી પાસે પૂરી
ગામથી નથી શ્રીમદે પોતે તે કાળ દુઃખાન નોધેલા
પોતાના વિચારો તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે.
એ ઉપરાંત તો તે કાળે તેમની માથે રહેલા કે બીજી રીતે
પરિચયમાં આવેલા લોકો પાસેથી માલજનારા પોતાના
સંસ્મરણો આપે ત્યારે આપણા મહાન પુરુષોના આવા
સંસ્મરણોનું સાદિત્વ હજી આપણી ભાષામાં જૂજ જ છે.

અને એ માનતની દષ્ટિ પણ હારે ખીની ન કરેવાય એટલે આ ચર્ચા એટલે અગ્રે અવૂરી છે જતા શ્રીમદના પોતાના વચનો પણ કાઈક મનોદશાવ્યંજક તો થશે જ તે વર્ષમાં મુખર્થી એક સ્નેહીને લખેના પત્રમાં તે જણાવે છે

‘સદ્ભી ઉપર પ્રીતિ નહિ જતા કાઈ પણ પગર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ લાગવાથી મૌન અહીં અહીં તે મનથી મગ્ન હોવા હોય અને તે જાનત ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત પણ નહોતો.’ આમ ‘મૌનઅહીં’ તે ધનોપાર્જનના કામમાં થોડો જ વખત થયા પછી છે અને તેમની તે અવસ્થાનું ‘ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત પણ નહોતો,’ તે વખતે કન્યાપક્ષ-વાળાઓના ‘આગ્રહથી’ તથા તેમના પ્રત્યેના પોતાના ‘મમત્વથી,’ તે ‘સમગ્ર પડતું મૂકી, વર ૧૩ કે ૧૪ (પોતાની) ને રાજ’ ‘ત્વરાથી’ મુખર્થ છોડી પાણિમહશ્વ કંવા નીકળે છે ઉપરના જ કાગળમાં તે પુણવે છે

“આ શુભ પ્રસંગમાં તેઓ (કન્યાપક્ષીઓ) મદ-વિવેકી નીવડી, ગદિથી પ્રતિકૂળ -હી, પન્સપર કુકબદ્ધે સ્નેહ બધાય એવી સુંદર યોજના તેઓના હૃદયમાં છે કે? આપ તેમને તેવી યોજના સૂચવશો? ખીને કોઈ સૂચવશે? એ ખ્યાન પુન પુન હૃદયમાં પર્યાટન કરે છે” સમવિધિમાં પણ જૂની રીતિઓને અનુસરવાનું છોડી, મદવિવેકપૂર્વક વ્યવહાર કંવાની સૂચના તે શા માટે કરી ગયા છે તેનું કારણ જોવા જેવું છે

“નિદાન માધારણ વિવેકીઓ જે વિચારને આકાશી ગણે તેના વિચારો, તથા જે પદ આજ ગલ્પથી ચક્રવર્તિની

વિષ્ટાગ્નિયાને દુર્લભ છે — કેવળ અસંભવિત છે — તે વિચારો, તે વસ્તુ, અને તે પદની કેવળ ધ્વજ હોવાથી ઉપર જણાવ્યું (લગ્નવિધિમાં વિવેક વાપરવા વિષે) તેથી કંઈ પણ લેશ પ્રતિકૂળ બને તો તે પદાભિવાધી પુરુષના ચગ્નિને પરમ ક્રામ્ય લાગે તેમ છે ”

લગ્ન પહેલાના વર્ષમાં જ તેમણે લખ્યું છે “કુટુમ્બ રૂપી કાળજાની કાટડીના વામથી મંમાગ વધે છે મમે તેટલી તેની સુધારણા કરશે તો પણ એકાંતથી જેટલો મંમાગ ક્ષય થવાનો છે તેનો સોમો હિરસો પણ તે કાળજાગૃહમાં રહેવાથી થવાનો નથી કષાયનું (મલિન વૃત્તિઓનું) તે નિમિત્ત છે, મોહને રહેવાનો અનાદિકાળનો પર્વત છે ’

આમ જણાવા છતાં તે લગ્ન કરવા કળૂલ થાય છે અને લગ્ન કરે છે

હવે આપણે આગળ ચાલીએ તેમના લગ્નના વર્ષ દરમિયાન “જોના મબધમાં માગ વિચાર ” એ મથાળા હેઠળ તે લખે છે

“સ્ત્રી એ મસાગનું સર્વોત્તમ સુખ કૃપાય છે પણ તેમ નથી જ જોથી જે સયોગસુખ ભોગવવાનું ચિહ્ન તે વિવેકથી દષ્ટિગોચર કરતા વમન કરવાને યોગ્ય ભૂમિકાને પણ યોગ્ય રહેતું નથી.

વળી એ સુખ ક્ષણિક, ખેદ અને ખસના દરદરૂપ જ છે તે વેળાનો દેખાવ હૃદયમાં ચીતરાઈ રહી હમાવે છે કે રી આ ભુવણી ?

અહીં હું સ્ત્રીના અવયવાદિ ભાગનો વિવેક કરવા ખેડો નથી, પણ ત્યાં ફરી આત્મા ન જ ખેચાય એ વિવેક થયો છે તેનું સહેજ સૂચન કર્યું સ્ત્રીમાં દોષ નથી પણ

શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા

આત્મામા છે માટે એ દેહથી ગદ્દિત થવું એ
જ પગમ નિશામા છે શુદ્ધ ઉપયોગ (આનન્દવૃત્તિ)ની જો
પ્રાપ્તિ થઈ તો પગી તે મગચે સમચે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીય
કર્મને લસીબૂત કરી યશો પણ પૂર્વોપાર્જિત
હજી સુધી મને પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી મારી શી દયાથી
શાંતિ થાય? ઝીના મંબધમા કાંઈ પણ ગગદ
રાખવા મારી અશમાત્ર ઇચ્છા નથી પણ પૂર્વોપાર્જિતથી
ઇચ્છાના પ્રવર્તનમા અટક્યો છું. *

આમ “પૂર્વોપાર્જિત” જરૂરીને તેઓથી આગળ
લખે છે ‘ સ્ત્રીનું કોઈ અંગ લેશમાત્ર મુખસાપક નથી, છતાં
મારો દેહ ભોગવે છે નિયમ પાળવાનું હૃદય
મગતા છતાં નથી પગતો એ પૂર્વકર્મનો જ દોષ છે
તું મંસાથી લેશ પણ મગમયુક્ત નથી છતાં તેને જ
ભોગવું છું કાંઈ મેં સાચું નથી અસારે
હું કોણ છું તેનું મને પૂર્ણ જ્ઞાન નથી હે
જીવ! તું જૂન માં મુખ અતરમા છે તે બહાર શાખવાથી
નહિ મને અતરની સ્થિતિ મવા માટે ખાલ
પગથી મંબધીનું આશ્ચર્ય બૂધ

તો અનંત લવનું સાદું વળી રહેશે એમ હું સમજ્યો છું. અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. એ મહાબંધનથી રહિત થવામાં જે જે સાધનપદાર્થ શ્રેષ્ઠ લાગે તે મહત્ત્વ એ જ (મારી) માન્યતા છે. તો પછી તે માટે જગતની અનુકૂળતાપ્રતિકૂળતા શું જોવી? તે ગમે તેમ જોલો પણ આત્મા જો બંધનરહિત થતો હોય, તો તેમ કરી લેવું. . . આ તમાગ ‘માનેલા મુરખી’ માટે કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારે હર્ષશોક કરશો નહિ. તેની ઇચ્છા મંદસ્થવિકસ્પથી રહિત થવાની જ છે. . . જગતમાથી જે પરમાત્મ પૂર્વકાળે બેળાં ક્યાં છે તે હળવે હળવે તેને આપી દઈ, જાણુમુક્ત થવું એ જ તેની મદા ઉપયોગી, વહાલી, શ્રેષ્ઠ અને પરમ જિજ્ઞાસા છે. બાકી તેને કાર્ષ્ણ્ય આવડતુ નથી, તે બીજુ કંઈ ઇચ્છતો નથી. પૂર્વકર્મના આધારે તેનું સંધર્મ વિચરવું છે. . . જ્યાંત્યાથી રાગદ્વેષગદિન થવું એ જ મારો ધર્મ છે.”*

બીજા એક પત્રમાં તે લખે છે “તત્ત્વજ્ઞાનની શુભ શુદ્ધાના દર્શન લેતા ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સહે છે. અને ખચિત તે તત્ત્વજ્ઞાનને વિવેક પણ આને જગ્યો હતો. કાળના બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે, તેને યથાયોગ્ય સમાધિર્મગની અપ્રાપ્તિને લીધે, તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગોણું કરવો પડ્યો અને ખરે જો તેમ ન દઈ શક્ય હોત તો તેના જીવનનો અંત આવત.”

પછી તે આગળ ચાલે છે: “જે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગોણું કરવો પડ્યો છે તે વિવેકમાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન

* મૂળ લખાણ દ્વંકબંધ છે.

શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા

બાવીસમા વર્ષ સુધીમા તેમની આત્મ દર્શાને કાર્ષ્ણ્ય આપણે તેમના હિપ્પો ક્રિકેટના સંદેશમાં ગ્રેગરી રાજીએ છીએ સુદ પુરુષો પોતાના દોષોને મોટા જુએ છે અને ગુણોનું વર્ણન કરતા નથી, એટલે સ્વાભાવિક રીતે આ વર્ણનમાં દોષો હિપ્પો વધારે બાર મુખ્યો હશે. પરંતુ એટલું આપણે જોઈ રાજીએ છીએ કે લગ્ન કરીને તેમણે પોતા પર કાંતુ માર્યુદ્ધ નોતર્ણુ છે અને તેમા તે હાથમા પ્રાણ લઈને ધૂમ્મા છે પરંતુ થોડા જ વખતમા તે તેમાથી વિજયી તથા વધુ તેજસ્વી થઈ બહાર સાળામમા નીકળી જાય છે અને તેમની આત્મ દર્શા એક વિશિષ્ટ પ્રકારની તીવ્રતા પકડતી જાય છે તેવીસમા વર્ષમા દાખન થઈએ છીએ ત્યાં તે ગણમત્રામની ધૂળને બદલે આપણને એક શાન સમાહિત અને આત્મવક્ષી પુરુષનું દર્શન થાય છે આ વર્ષ દરમ્યાન તેમની સમાધિદશા વધતી જાય છે તેના વર્ણનના અમૂલ્ય મોતી માધ્યમ જીવનની ધન્ય પળોનું ચીરરમાગ્ક છે તેમાથી થોડાઘણા ઉતાવળ આપવાનો સૌભ ખાળી શકાતો નથી

કંઈ સ્પર્શવું ગમવું. . . . તથાપિ તે પ્રત્યે આશા નિરાશા કંઈ જ ઊગતું જણાતું નથી. તે હો તો પણ ભલે, અને ન હો તો પણ ભલે.”

“પ્રભાતમાં વહેલો ઊઠ્યો ત્યારથી કોઈ અપૂર્વ આનંદ વર્ત્યા જ કરતો હતો. . . . (એ) એકાકાર જીતિનું વર્ણન શબ્દે કેમ કરી શકાય? દિવસના બાર બન્યા મુધી રહ્યું. અપૂર્વ આનંદ તો તેવો ને તેવો જ છે, પરંતુ ખીજી રાતની વાર્તા કરવામાં ત્યાર પછીનો કાળક્ષેપ કર્યો. . . .”

“હવે અમે અમારી દશા કોઈ પણ પ્રકારે કહી શકવાના નથી, તો લખી ક્યાંથી શકીશું? મુક્તિયે નથી જોઈતી અને જૈનનું કેવળરાત્રને જે પુરુષને નથી જોઈતું તે પુરુષને પરમેશ્વર હવે કયું પદ આપશે? . . .”

“અલખ નામ ધુની લગી ગગનમે, મગન ભવા મન મેશાજ.

આસન મારી સુરત દંડ ધારી, દિશા અગમ ધર ડેરાજ

દરરથા અલખ દેદારાજ ”

“આજના પ્રભાતથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુગ્રહના પ્રકાશી છે. આજે સવા દિવસ થયા છઠ્ઠેલી પગલકિત દોઈ અનુપમ રૂપમાં ઉદય પામી છે . . . એને લીધે આજની પરમ અદ્ભુત દશા છે. એવી દશાથી જીવ ઉન્મત્ત પણ ચર્ષ ગયા વિના રહેશે નહિ. વાસુદેવ હરિ ચાહીને કેટલોક વખત અંતર્ધાન પણ ચર્ષ જાય. . . . માટે અમે અમંગતાને ઇચ્છીએ છીએ. . . . સત્મંગની માત્ર ખામી છે અને વિકટ વાસમાં નિવાસ છે. હરિઈચ્છીએ

હર્ષાદિયાની વૃત્તિ છે એટલે કંઈ એટ તો નથી, પણ બેદનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી, એ ચિન્તા નિરંતર રહ્યા કરે છે.”

“ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય ગ્લા કરે છે. જેથી વ્યવહારનાં બધાં કાર્યં ધણુ કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. હરીન્દ્ર મુખદાયક માનીએ છીએ એટલે જે ઉપાધિભોગ વર્તે છે તેને પણ સમાધિભોગ માનીએ છીએ. ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે મુહૂર્તમાત્રમાં કરી શકાય તેવું કાર્યં વિચારતાં પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નંખાય છે અને વખતે તે કાર્યં ક્યાં વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. બધા પ્રસંગોમાં તેમ થાય તો પણ હાનિ માની નથી. . . . એવી ચિત્તની દશા નિરંકુશ ચર્ષ રહી છે.

“એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની પ્રેમગંધવૃત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી. અમને કાંઈ પદાર્થમાં રુચિમાત્ર રહી નથી. કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું જ્ઞાન નથી. . . . અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે ચંભારીએ ત્યારે માડ જાણીએ છીએ. . . . પોતાની ઇચ્છાએ થોડી જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. જેમ હરિએ ઇચ્છેલો કેમ દોરે તેમ દોરાર્થએ છીએ. હૃદય પ્રાપ્ત થત્ય જોવું ચર્ષ ગયું છે. . . . એક પ્રકારે પૂર્ણ થેયજા છે. . . . જતાં વેપાર કરીએ છીએ, લઈએ છીએ, દઈએ છીએ, લખીએ છીએ, હસીએ છીએ. . . . જેનું દેકાણું નથી એવી અમારી દશા છે. . . . અમારો દેશ હરિ છે, જાત

હરિ છે, કાળ હરિ છે, દેહ હરિ છે, નામ હરિ છે, સર્વ હરિ છે.”

આમ જતાં પોતાની આંતર દયાથી તેમને હજુ જે અગતોષ છે તે તેમણે આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે :
“યથાયોગ્ય દશાનો તો હજુ મુમુક્ષુ છું. . . . તેવા કાર્ષ્ણ્યગુણો મારામાં પ્રકાશિત થયા હોય એમ મને લાગતું નથી. માત્ર રુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ ગણીએ તો ગણી શકાય તથાપિ સર્વ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયા વિના આ જીવ શાંતિને પામે એવી દશા જણાતી નથી.”

આ વર્ષ દરમ્યાન તેમની નોંધોમાં બીજી એક મહત્ત્વની ખીના આપણને જોવાની મળે છે. અને તે એ કે, નાનપણથી ઉપદેશક બનવાની અને ધર્મસુધાર કળવાની તેમનામાં જે વૃત્તિ હતી તે દૂર ધકેલાતી જાય છે. તેનાં કારણો તેમના પોતાના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે :

“હવે છેતરતી નિર્વિકલ્પ સમાધિ પામવી છે, જેથી કાર્ષ્ણ્ય પશુ પ્રકારે અમૃતસાગરનું અવલોકન કરતા અર્ધ પશુ માયાનું આવરણ બાધ કરે નહિ, અવલોકન સુખનું અર્ધ પશુ વિસ્મરણ થાય નહિ . . . આવી દશા પામવાથી પરમાર્થે કરેલો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. અને એવી દશા થયા વિના પ્રગટ માર્ગ પ્રકાશવાની પરમાત્માની આશા નથી એમ મને લાગે છે. માટે દહ નિશ્ચય કર્યો છે કે એ દશાને પામીને પછી પ્રગટ માર્ગ કહેવો — પરમાર્થ પ્રકાશવો. ત્યાં સુધી નહિ અને એ દશાને હવે કાર્ષ્ણ્ય જાઓ વખત પશુ નથી. પંદર અંશે તો પહોંચી જવાયુ છે. . . . સર્વ પ્રકારનો એક દેશ બાદ કરતા બાકી સર્વ

શ્રીમદની શુવનયાત્રા

અનુભવાયું છે. (એ) એક દેશ (પણ) સમગ્રતા વિના રહ્યો નથી, પણ યોગ (મન, વચન, કાયા)થી અસંગ થવા વનવાસની આવશ્યકતા છે. અને એમ થયે. એ દેશ અનુભવાશે. . . . આટલા માટે હમણાં તો કેવળ શ્રામ ધર્મ જવું ચોખ્ખું છે. . . . વેદોદયનો નાશ થતાં સુધી ગૃહાવાસમાં રહેવું ચોખ્ખું લાગે છે. . . . ત્યાં સુધી અસંગ ધર્મનું નહિ અને ત્યાર પછી તેની (પરમેશ્વર) ની ઇચ્છા મળશે નહિ. ત્યાં સુધી પ્રગટ રીતે માર્ગ કહીશું નહિ. . . . હરિએ સાક્ષાત્ દર્શનથી ત્યાં સુધી તે વાત પ્રેરી નથી, ત્યાં સુધી ઇચ્છા થતી નથી — થવાની નથી.”

આમ છતાં તેમના સંબંધમાં જે ઈર્ષ્યા આવતા તે તેમની વિશ્વતિથી આકર્ષાઈ તેમની પાસેથી. માર્ગ પામવા હિત્સુક થાય તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ તેમની આગળ પણ, હોઈએ તેનાથી જરા પણ વધારે ન દેખાવાની તેમની જે સરળતા છે તે જોવા જેવી છે :

“તમે મારા સંબંધી જે જે પ્રસૂતિ દર્શાવી તે તે મેં બહુ મનન કરી છે. . . . પરંતુ તેના સુષો કંઈ મારામાં પ્રકાશિત થયા હોય એમ મને લાગતું નથી. માત્ર રુચિ હિતપ્રજ ધર્મ એમ ગણીએ તો ગણી શકાય. . . .”

“તમે અને બીજા જે જે લાઈએ મારી પાસેથી કંઈ આત્મલાલ ઇચ્છો છો તે તે, તે લાલ પામે એ મારી અંતઃકરણથી ઇચ્છા જ છે. તથાપિ તે લાલ આપવાની જે યથાયોગ્ય પાત્રતા, તેમાં મને હજુ કંઈક આવરણ છે. .

. ફરી ફરી અનુકંપા આવી જાય છે. પણ નિરુપાયતા

આગળ સુ કરુ? પોતાની કંઈ ન્યૂતતાને પૂર્ણતા કેમ કહું?"

આ પ્રમગે જ એક ખીજા ફેફારની પણ નોંધ લેવી ઘટે છે. જોકે તેને 'ફેફાર' કહેવો એ વધારેપડતું છે. છતાં ૧૭મા વર્ષ સુધી તેમજ તે વર્ષ ફરમ્યાન શ્રીમદે લખેલા 'મોક્ષમાળા' આદિ ત્રયોમા 'જૈનદર્શન જ સાચું છે,' 'ખીજાં દર્શનો અપૂર્ણ છે,' 'જૈનદર્શનના પ્રવર્તક પુરુષો જ પૂર્ણ રાતી હતા' એવા ભાવાર્થના આગ્રહી વાક્યો ઠોઠો નજરે પડે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો તે વાક્યો એવું એનાતિકપણુ પકડે છે કે પહેલી નજરે તો કોઈ પણ સમભાની હૃદયને આઘાત જ પહોંચે પરંતુ પછીના વર્ષોમાં તે વસ્તુ એકદમ બદલાઈ જાય છે અને અમુક દર્શન, પંથ કે વાડામાં જ મત્ત સમાયુ છે એમ માનવાને બદલે, સત્ય આત્માનુભવમાં જ ગહેતું છે એવા અભિપ્રાયના વાક્યો તેમના લખાણોમાં ઠોઠો માલુમ પડે છે તે ફેફારની બધી બાજુઓ દર્શાવતા નીચેના હિતારાઓ વાચકને જરૂર ગમશે.

“ગમે તે સંપ્રદાય — દર્શન — ના મહાત્માઓના લક્ષ એક 'મત્' જ છે વાણીથી અકથ્ય હોવાથી મૂંગાની શ્રેણી સમજાવ્યું છે, જેથી તેઓના કથનમાં કંઈક બેદ લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે બેદ નથી.”

“મોક્ષના માર્ગ એ નથી શ્રીમહાવીર જે વાટેથી તપ્યા તે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, જે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રીમહાવીર તપ્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેડા, ગમે તે ઢાળે, ગમે તે શ્રેણીમાં, ગમે તે યોગમાં ન્યારે પમાશે

ત્યારે પવિત્ર, સાશ્વત મત્પદના અનંત અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ મર્વ મ્થળે મંલવિત છે. કોઈ પણ ધર્મ મંબંધી મતભેદ ગખવો છોડી દઈ એકાગ્ર લાવધી સમ્યક્ યોગે એ જ માર્ગ મંગોધન કન્વાનો છે. તે માર્ગ આત્મામા રહ્યો છે આત્મત્વપ્રાપ્ત પુરુષ ત્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પણે ત્યારે જ તેની વાટ મળશે. ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી.”

“જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે એમ (આ) આત્મા ધણા વખત થયા માનવું શુદ્ધી ગયો છે. મુક્તભાવમા મોક્ષ છે એમ ધારણા છે.”

“વાકામા કલ્યાણ નથી, અચાનીના વાગ હોય જેના ગગત્રેય અને અચાન ગયા તેનું કલ્યાણ બાકી અચાની કહે કે મારા ધર્મથી કલ્યાણ છે તો તે માનવું નહિ એમ કલ્યાણ હોય નહિ જે રાની પુરુષના વચનથી આત્મા જિએ આવે તે માયો માર્ગ. તે પોતાનો માર્ગ. ‘આપણો ધર્મ’ એવી કલ્પના છે. આપણો ધર્મ શું? મહાસાગર કોઈનો નથી તેમ ધર્મ કોઈના બાપનો નથી. જેમા દયા, મત્સ્ય આદિ હોય તે પાળો તે કોઈના બાપનાં નથી અનાદિકાળના છે સાશ્વત છે જીવે ગાક પકડી છે કે ‘આપણો ધર્મ’ છે. પણ સાશ્વત માર્ગ શું? સાશ્વત માર્ગથી મો મોક્ષે ગયા છે. રત્નેશ્વરણો, દોરો કે મૂમતી કપડા કોઈ આત્મા નથી. વહોરાના નાકાની મારક જીવ પક્ષનો આગ્રહ પકડી બેઠો છે, એવી જીવની મુદતા છે. ‘આપણા જૈનધર્મના સાસ્ત્રમા બધું છે,’ ‘સાસ્ત્રો આપણી

પામે છે,' એવું મિથ્યાભિમાન જીવ કરી બેઠો છે. મતભેદને છેદે તે જ સાચા પુરુષ વિચારવાનને માર્ગનો ભેદ નથી. માર્ગ વિચારવાનને પૂછવા."

"જ્યારે જૈન શાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે જૈની કરના જણાવતા નથી; વેદાંતશાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે વેદાંતી કરવાને જણાવતા નથી. . . . માત્ર જે જણાવીએ છીએ તે તમ મરતે ઉપદેશ લેવા અર્થે જણાવીએ છીએ. જૈન અને વેદાંતી આદિનો ભેદ ત્યાગ કરો. આત્મા તેવો નથી"

"(વેદાંતનું) 'એક બ્રહ્મ સ્વરૂપ' વિચારવામાં અડચણ નથી. અથવા (જૈનના) 'અનેક આત્મા' વિચારવામાં અડચણ નથી. તમને અથવા કોઈ મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપનું જાણવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે."

"જે વડે વેગઅતી વૃદ્ધિ થાય તે વાંચન વિશેષ કરીને રાખવું. મતમતાતરનો ત્યાગ કરવો અને જેથી મત-મતાતરની વૃદ્ધિ થાય તેવું વાંચન લેવું નહિ"*

આ વર્ષો દરમિયાન જ તેમને વેપારની તથા અન્ય ઉપાધિઓ વધી હોવા છતાં પોતે અતરમા પ્રાપ્ત ડરેલી સ્વસ્થતાથી એ બધીને તે અમતાથી વેદતા જાણ છે આ અમયના પોતાના એક પત્રમાં તે લખે છે

"જ્યારે આ વ્યવહારોપાધિ ગ્રહણ કરી ત્યારે તે ગ્રહણ કરવાનો હેતુ આ હતો કે, 'ભવિષ્યકાળે જે ઉપાધિ ધણો વખત રોકશે, તે ઉપાધિ વધારે દુઃખદાયક થાય તો

* ઉપરના ઉત્તારાઓમાં મૂળ લખાણ દુઃકાળ્ય છે

વાનપ્રસ્થ

ગયા પ્રકરણમાં આપણે શ્રીમદના જીવને લગ્ન પછી લીધેના અચૂત પવનને જોઈ આવ્યા, તથા એવીસમા વર્ષ સુધીમાં તેમની માધના કેવી જોરજોરે વૃદ્ધિગત થતી આવી તે પણ તપાસી આવ્યા આ પ્રકરણમાં તે પ્રવાહ આગળ કેવી રીતે વધતો ચાલ્યો તે આપણે તપાસીશું.

પચ્ચીમમાં વર્ષમાં શ્રીમદની તે 'મસ્તી' વધતી જાય છે. અને તેના એક પુરાવો એ છે કે એ વર્ષ દરમિયાન પોતાના પત્રોમાં તે પોતાને માટે 'યથાર્થ' બોધસ્વરૂપ, 'શ્રી બોધસ્વરૂપ', 'બોધબીજ', 'સમસ્થિતભાવ', 'સ્વરૂપસ્થ', 'નિષ્કામ આત્મસ્વરૂપ', 'સદ્ગતસ્વરૂપ' વગેરે ઉપનામો વાપરે છે એક સ્થળે તો મંપૂર્ણ ઉન્નતાવસ્થામાં આવી જઈ તે પોતે પોતાને જ પ્રણામ કરી બેસે છે આ રહી તે અનુપમ લીંગ "અવિષમપણે જ્યાં આત્મધ્યાન વર્તે છે, એવા જ 'શ્રીરાયચંદ' તે પ્રત્યે ફરી ફરી નમસ્કાર "

પરંતુ તે પ્રમળ આત્મચિંતન અને ગાઢ સ્વરૂપસ્થિતિની

દશાની સાથે સાથે જ તેમની વ્યાવહારિક ઉપાધિ પણ તેટલી જ સંબંધિત થતી જાય છે. પોતાની આંતરદશા અને બાહ્યઉપાધિ — એ બેની વચ્ચે તે પુરુષાર્થમણિએ કેવી રીતે સુમેળ સાધ્યો એ જ આ વર્ષ દરમ્યાન તેમની નોંધના ઉતાવળોમાંથી જોવાનું રહે છે. તે લખે છે :

“કાર્ત્ત એવા પ્રકારનો ઉદય છે કે અર્પણ વીતરાગતા છતાં વેપાર મંબંધી પ્રવર્તન કરી શકીએ છીએ. તેમજ ખીજાં પણ ખાવાપીવા વગેરેનાં પ્રવર્તન માંડ માંડ કરી શકીએ છીએ. મન ક્યાંય વિગમ પામતું નથી. . . . આત્મા આત્મભાવે વર્તે છે. સમયે સમયે અનંતશુણ્યવિશિષ્ટ આત્મભાવ વધતો હોય એવી દશા રહે છે. . . . જેમ જેમ તેમ થાય છે તેમ તેમ પ્રવૃત્તિપ્રમંગ પણ વધ્યા કરે છે. જે પ્રવૃત્તિનો પ્રમંગ થશે એમ નહિ ખારેલું તે પણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. અને એથી એમ માનીએ છીએ કે ઉતાવળે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં એવાં કર્મો નિવૃત્ત થવા માટે ઉદયમાં આવે છે. . . . જાણીએ છીએ કે ધણા કાળે જે પશ્ચિમ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે તેથી થોડા કાળે પ્રાપ્ત થવા માટે વિશેષપણે વર્તે છે . . . તે ઉપાધિભેગના વેદવાથી જે પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવાનું છે, તે તે જ પ્રકારે વેદવા મિવાયની ખીજા ઇચ્છા વર્તતી નથી એટલે તે જ ભેગે પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવા દેવું થોડું છે એમ જાણીએ છીએ અને તેમ સ્થિતિ છે.”

“ચિત્ત બંધનવાળું ચર્ચ શકતું ન હોવાથી જે જીવો સંસાર મંબંધે સ્ત્રીઆદિ રૂપે પ્રાપ્ત થયા છે. તે જીવોની ઇચ્છા પણ દુલ્લભવાની ઇચ્છા થતી નથી. અર્થાત્ તે પણ

(સં ૧૮૫૬) દુઃખાન સ્ત્રી અને લક્ષ્મીને ત્યાગ કરી
વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારે છે આ વર્ષ દુઃખાન મંપૂર્ણ મન્યામ
લેવા માટે તેમની મર્વ પ્રકાશી બાલ તેમજ આત્મ તૈયારી
થઈ ચૂકી છે પણ અચાનક તેમનું શરીર તે અગમ્ય જ
લાગી પડવા લાગે છે એટલે મુનિ દેવશરણ્ય જ્યારે
શ્રીમદ્દત્તી માતૃશ્રીને મંપૂર્ણ મન્યામ લેવાની રજા શ્રીમદ્દત્તે
આપવાની વિનંતિ કરે છે ત્યારે તેમના માતૃશ્રી વચ્ચે
માત્ર એટલી મહેતવ માગે છે કે આ બિમારીમાથી તે
માત્ર થાય એટલે તેમને જ આર્થ પડતું દુર્ભાગ્યે
તે ભાગેનું શરીર પાછું સારું થઈ શકે તે નથી અનેક
ઉપચારો અને સાગવા જતા તે વધારે ને વધારે લયડતું જ
જાય છે

તમના એક આગ્રહનિરૂપક લખે છે “ધર્માનુમા
યોગ્ય માહરજ્યના સુવિપાકરૂપ વાનપ્રસ્થ અને મન્યામ તેમને
યા પ કાળે હવે સાપન્થા હતા અને મહજ્જલાવે તેમણે તે
મહજ્જ પ્રવાનું મન કર્યું પણ શોભ એવો કે ડરમા
વર્ષમા તે માત્ર પડ્યા અને એ માહગી જીવતેલું નીવડી
અનેક ઉપાય અને બરદાસચાકરી છતાં તેમને સારું ન જ
થયું અને તેમણે સં ૧૮૫૭ના ચેત્ર વદ પતે દિવસે દેહ
છોડ્યો આટલું દેહ આયુ ભોગવી તે સ્વધામ પધાર્યા

એમ જ લાગે છે કે જાણે અસલ મામે ખૂબની
તેમણે શરીરને સાવ ધસી નાખ્યું ચિત્તશક્તિ અને જિજ્ઞાસા
દિનપ્રતિદિન મતેજ થતા જતા હતા પણ શરીર તેની સાથે
ન ટપી શક્યું તેમની કેડે ઘસડાવામાં તે વચ્ચે ભાગી
પડ્યું

મૃત્યુ પહેલાં એક માસ પૂર્વે શ્રીમદે લખેલાં 'અંતિમ વચનો'માં એ જ પડઘો આપણને મંલગાય છે :

"ધણી ત્વગથી પ્રવામ પૂરો કરવાનો હતો, ત્યાં વચ્ચે મહરાનું રણ મંપ્રાપ્ત થયું. માથે ધણો બોલો રહ્યો હતો. તે આત્મવીર્યે કરી જેમ અસ્પૃશ્ય વેદી લેવાય તેમ પ્રધટના કરતાં પણ નિકામિત હૃદયમાન થાક મહણ કર્યો."

કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

દીવો સળગે એટલે તેના તરફ આજુબાજુથી પતંગિયા
જે ત્યાં તે પ્રમાણે શ્રીમદ્મા સાચી જિજ્ઞાસા ઉદય પામતાં
જ તેમની તરફ સાક્ષી, ગૃહસ્થ એમ બધા વર્ગના મનુષ્યો
જે ત્યાં લાગ્યા પોતે મંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી
બહાર ન આવવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં તેમનો
અખળ પુરુષાર્થ અને ઉજ્જવળ જ્ઞાનપ્રકાશ દાકયા દંકાર ન
રહ્યા પરિણામે તેમનું ભક્તમંડળ વધતું જ ગયું આ
પ્રકરણમાં આપણે તે પરિચયોમાના કેટલાક લેઈ જઈશું

એમ કરવાનાં બીજાં પણ કારણો છે કેઈ પણ
મનુષ્યની સાચી મહત્તાની કસોટી કરવાનાં અનેક માધનોમાથી
એક મુખ્ય માધન, તેણે આજુબાજુનાં મનુષ્યો ઉપર કરેલી
અમર પણ હોય છે એટલે શ્રીમદ્નો સાચો પગિય
મેળવવા ઇચ્છનારે માત્ર તેમની અંગત નોંધો ઉપર આધાર
ન રાખતા તેમના પરિચયમાં આવેલા મનુષ્યો તેમને વિષે શુ
ધારતા, તેમના પ્રત્યે કયા ભાવે જોતા, તથા તેમના જીવન

કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

ઉપર શ્રીમદની કેવી અસર પડતી તે પણ અવરય જાણવું જોઈએ.

ઉપરાંત અત્યાર સુધી સર્વગ્રંથસ્ત્રતા સાચવવા ખાતર આપણે શ્રીમદના જીવનના એક મુખ્ય પાસા તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું છે. અને તે એ કે, શ્રીમદ પોતાના જીવનના પ્રવૃત્તિમય સમય દરમ્યાન પણ વારંવાર થોડીધણી નિવૃત્તિ મેળવી ચરોતર, કાઠિયાવાડ વગેરે પ્રદેશોમાં મુબઈથી ભાગી આવતા અને એકાંત સ્થળોમાં, વનોમાં કે પહાડોમાં ધણો વખત એકલા આત્મચિંતનાર્યે રહેતા. તે પ્રસંગોનું વર્ણન પણ આપણે જાણવાનું બાકી છે. દુર્ભાગ્યે આપણી પાસે તેવા પ્રસંગોની અને પરિચયોની અંપૂર્ણ નોંધ નથી. તેથી જેટલા પ્રસંગો અને પરિચયોની ભરોસાપાત્ર માહિતી મળી આવી છે, તે અહીં કીમતી ગણી, પસંદગી કર્યા વિના એકઠી કરી છે.

૧

મં. ૧૯૪૪માં શ્રીમદ 'મોક્ષમાળા' છપાવવા અમદાવાદ આવ્યા હતા. તે બાબતમાં સલાહ તથા મદદ માટે તે તેમના એક સ્નેહીનેા ભલામણપત્ર શેઠ જ્ઞેશંગભાઈ ઉજ્જમશીભાઈ ઉપર લઈ આવ્યા હતા. તે પ્રમાણે શેઠ જ્ઞેશંગભાઈએ પૂરતી મદદ શ્રીમદને કરી હતી. તે દિવસો દરમ્યાન શ્રીમદને અમદાવાદમાં ઠીકઠીક રોકાવું પડ્યું હતું. શેઠ જ્ઞેશંગભાઈને અવારનવાર વ્યવમાયને અંગે બહારગામ ગેરહાજર રહેવું પડતું, એટલે તેમણે પોતાના નાનાભાઈ જૂહાભાઈને શ્રીમદની સરભરામાં મૂક્યા હતા. આ રીતે શ્રી. જૂહાભાઈ શ્રીમદના પરિચયમાં આવ્યા. શ્રીમદ ધણી વાર શ્રી. જૂહાભાઈની દુકાને

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

જતા આવના, તથા બીજના મનની વાતો કહી બતાવવાના પ્રયોગો કરતા એથી તેમને નિનોદ ઊપજતો એ અરસામા શેઠ દનપતભાઈ લગુભાઈને વડે શ્રીમદે અવવાનના પ્રયોગો પણ નરી બતાવ્યા હતા આવી અદ્ભુત શક્તિએને કારણે જૂઠાભાઈ શરૂઆતમા શ્રીમદ તન્દ આકર્ષાયા હતા પરંતુ ધીમે ધીમે પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ તેમને શ્રીમદની સાચી મહત્તાનો પરિચય થતો ગયો અને પૂર્વના મંઝકારોને બળે તે તેમનાથી માચી આધ્યાત્મિક જગૃતિ પામ્યા ત્યાં બાદ જ્યારે જ્યારે શ્રીમદ અમદાવાદ આવતા ત્યારે શ્રી જૂઠાભાઈને ત્યાં જ ઊતરતા ધર્મ નિમિત્તે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર પણ તેમને તેમની સાથે થતો થતો પરંતુ સ ૧૮૪૫-૪૬ દરમ્યાન જૂઠાભાઈની તબિયત લથડવા લાગી અને અપાડ સુદ ૮ને દિવસે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો

શ્રી જૂઠાભાઈના અવમાન મંબધી મેં ૧૮૪૬ના વૈશાખ સુ ૩ના રોજ શ્રીમદ લખે છે “આ ઉપાધિમા પચા પછી ને માડુ લિંગદેહજન્ય રાજદર્શન તેડુ જ રહ્યું હોય,—યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો જૂઠાભાઈ અગાડ સુદ ૬ શુક્રની રાત્રે સમાધિશીત થઈ આ દાણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે એમ તે જાન સૂચવે છે” પછી શ્રીમદે અગાડ સુદ ૧૦ને રોજ લખ્યું છે “લિંગદેહજન્ય જ્ઞાનમા ઉપાધિને લીધે યત્કિમિત્ત દેર થયો જણાયો પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઈ ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના બાળે ખનગ મળ્યા”

શ્રીમદે આધ્યાસનપત્રમા શ્રી જૂઠાભાઈની અતર મદશા આ પ્રમાણે વર્ણવી છે “મિથ્યાવાસના જેની બહુ શીલુ થઈ ગઈ હતી, વીતરાગનો પરમ રાગી હતો, મંસાગનો પરમ

કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

જુગુપ્સિત હતો, ભક્તિનુ પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું, સમ્યક્ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની જેની અદ્ભુત સમતા હતી. . . . એવો એ જૂઠ્ઠાભાઈને પત્રિત્રાત્મા આજે જગતનો, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. . . . એવા ધર્માત્માનું દૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી.”

ખંભાતથી એક વખત શ્રી. અંબાલાલ લાલચંદ વગેરે ભાઈઓ લખ પ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા. તે સગખી ઉમરના હોવાથી શ્રી. જૂઠ્ઠાભાઈને વરઘોડામાં તેડવા માટે શ્રી. જૂઠ્ઠાભાઈને ઘેર ગયા. પરંતુ શ્રી જૂઠ્ઠાભાઈ શ્રીમદના ભક્તિસ્તવનમાં જ લીન હતા એટલે પેલાઓ પણ વરઘોડામાં જવાને બદલે શ્રી. જૂઠ્ઠાભાઈ પાસે શ્રીમદના ગુણગ્રામ સાંભળવા જ બેસી ગયા. શ્રી જૂઠ્ઠાભાઈએ તેમને શ્રીમદના પત્રો વાંચી બતાવ્યા. તેઓએ ત્યાં ને ત્યાં તેમની નકલ કરી લીધી. એ અંબાલાલ વગેરે પછી શ્રીમદના નિકટ અનુયાયી બન્યા એ વાત આગળ આવશે.

૨

અવધાનોના પ્રયોગો દ્વારા શ્રીમદની કીર્તિ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ઘણી પ્રસરી હતી. તે વખતે કાઠિયાવાડના સાયલા ગામમાં શ્રી. લાલુભાઈ કરીને એક નામાકિત શેઠ રહેતા હતા. અર્ચવશાત્ તેમની ધનસંપત્તિ ચાલી જતાં, તેમણે મારવાડના સાધુઓની મંત્રતંત્રમા કુશળતા સાંભળી, તેવા કોઈ સાધુની આરાધના દ્વારા ચાલી ગયેલી લક્ષ્મી ફરી પ્રાપ્ત કરવાનો મનમૂળો કર્યો. એ પ્રમાણે કોઈ એક પ્રખ્યાત

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

માધુને પગિચા કરી તેને પ્રમન કરી, અતે તેમણે પોતાના મનની વાત તેને નિવેદિત કરી જેવા અધ્યાત્મગ્રેમી સાધુએ રોમને તેમની વૃત્તિ માટે રૂપકો આપ્યો અને તેમની ભાગદાંડના બે લાખાં 'બીજગાન' આપ્યું અને જણાવ્યું કે આ માધના તમને ઉપયોગી નથી, પરંતુ કોઈ ચોગ્ય પુરુષ મળે તો તેને આપજો અને તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે એ બીજગાન ગ્રંથે એ પ્રમાણે બીજા કોઈ ચોગ્ય પુરુષને આપવાનું કહીને પોતાના પુત્ર સોભાગ્યભાઈને બતાવ્યું હતું.

એક વખત સોભાગ્યભાઈને મોગળીમા જવાનું થયું તે વખતે શ્રીમદ મોરબીમા હતા એટલે શ્રી સોભાગ્યભાઈએ પોતાના પિતાને પૂછ્યું કે “શ્રી રાયચંદભાઈ બહુ દાયકા માણુમ છે એમ બધે કહેવાય છે તો આપની આજ્ઞા હોય તો હું તેમને તે જ્ઞાન બતાવું” તેમણે હા પાડી પછી શ્રી સોભાગ્યભાઈ મોગળી પહોંચ્યા બાદ શ્રીમદને મળવા ગયા ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, શ્રીમદ તે વખતે બીજગાન મનની વાતો કહી બતાવવાના પ્રયોગો કરતા હતા એટલે શ્રી સોભાગ્યભાઈને આવતા દેખી તેમણે બહુ એક કાપડીમા લખી ગાખ્યું અને તેમને વચાનું શ્રી સોભાગ્યભાઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા ત્યારથી તે તેમના તરફ આકર્ષાયા અને ધીમે ધીમે તે સંમત પત્રબ્યવહાર દ્વારા માલ બનતો ગયો.

એક પત્રમા શ્રી સોભાગ્યભાઈ મેં ૧૮૫૩ના જોઈ મુદ્દ ૧૪ ને રવિવારે શ્રીમદને લખે છે ‘આ કાગળ છેત્રો લખી જણાવું છું , દેહ જડ છે આત્મા ચૈતન્ય છે તે ચૈતનનો ભાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમા આવતો

નહોતો. પણ આ દિવસ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવ-
ગાયત્રી (તે બન્ને) બેફટ લુદા દેખાય છે અને રાતદિવસ
આ ચેતન્ય અને આ દેહ લુદા એમ આપની કૃપાદષ્ટિથી
સદગ થઈ ગયું છે. એ આપને સદગ જણાવવા લખ્યું છે.
. . . વગર ભણે, વગર શાસ્ત્ર વાંચે, થોડા વખતમાં
આપના બોધથી અરથ વગેરેનો ધણો ખુલાસો થઈ ગયો છે.
. . . જે ખુલાસો પચીસ વર્ષે યાપ એવો નહોતો, તે
થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે.”

શ્રી. સોલાઅભાર્ષનો દેહ સં. ૧૯૫૩ના જોડ વદ ૧૦ને
દિવસે છૂટ્યો હતો. તેમના વિષે લખતાં શ્રીમદ જણાવે છે :
“ આ ક્ષેત્રે, આ કાળમાં શ્રી. સોલાઅ જેવા વિરલા પુરુષ મળે
એમ અમને વારંવાર ભામે છે. . . . શ્રી. સોલાઅની
સરગતા, પરમાર્થ મંથની નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે પરમ ઉપકારતા
આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. . . . અનાદિથી
દેહને ત્યાગતાં જીવ એક પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દેહ
મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે. . . . શ્રી. સોલાઅ
તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચળ
અમંગતાથી નિજઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ દિન કયું
છે એમાં મંથન નથી.”

શ્રીમદને શ્રી. સોલાઅભાર્ષ ઉપર ધણો સદ્ભાવ હતો.
તેથી બીજા મુમુક્ષુઓને કંઈ શ્રીમદને કહેવું હોય તો વચોટુદ્ધ
શ્રી. સોલાઅભાર્ષ દ્વારા વિનંતિ કરાવતા અને તે પણ
સરજલાવે દરેકની વાત રજૂ કરતા. “ શ્રી આત્મસિદ્ધિ
શાસ્ત્ર ” લખવાની પ્રેરણા પણ શ્રી. સોલાઅભાર્ષએ કરેલી એ

શ્રીમદની જાનપાઠ

શ્રીમદ ખંભાતમા માન દિવમ ન્હા લા સુધી
પ્રા લ'નુજી રોજ શ્રીમદના મમાગમને અર્થે તેમને ઉનાઁ
બાવના એક દિવમ તેમણે શ્રીમદને કરુ, "૧" ૧" ૧" થલયર્થ
માટે પાપ વર્ધી એકાનગ ઉપવાસ કરુ છુ અને ધ્યાન
વગેરે કરુ છુ જતા માનમિક પાનન મગજ ધર્મ શુ
નથી "

શ્રીમદે કહ્યુ, "લોકદષ્ટિએ (તે બધુ) જુનુ નહિ
લોકદેખામપુ તપશ્ચર્યા રી નહિ પણ સ્વાદનો ત્યાગ થાય
તેમજ પેટ ભણુ ગદે તેમ ખાવુ "

આમીજીએ પછી કહ્યુ "૧" જે જે જેક છુ તે બ્રમ
છે, જુનુ છે એમ અબ્યામ કરુ છુ " શ્રીમદે કહ્યુ
આત્મા છે એમ જોના કરો "

*

*

*

શ્રી દેવકરજીના નામના સાધુ શ્રી લ'નુજીના શિષ્ય
ગણાતા હતા તે રુચી વ્યાખ્યાતા હતા એક વખત
શ્રી લ'નુજીની સાથે તે પણ જુના જુના સુરત આવ્યા હતા
લા તેમના વ્યાખ્યાનો મુમર્જના કેટલાક વેપારીઓએ
માલખ્યા તે ઉપરથી તેમણે તેમને મુમર્જ પધારવા વિનંતિ
રી શ્રીમદ મુમર્જમા જ હતા એટલે શ્રી લ'નુજીએ તેમના
મમાગમની આશાથી ખંભાતથી મુમર્જ ચાલુમામ કરવાની
આરા મગાવી અને બધા મુમર્જ ગયા ત્યા શ્રી લ'નુજી
શ્રીમદને મગવા ગયા શ્રીમદે તેમને આવા અનાર્થ જેવા
દેશમા આવવા માટે મુદુ કપોકે આપ્યો શ્રી લ'નુજીએ
તેમને રોજ એક કતાક આપવાની વિનંતિ કરી અને તેમણે
તે મજૂર રાખી એ પ્રમાણે શ્રી લ'નુજી રોજ શ્રીમદની

પેઢીએ જતા. તે આવે એટલે શ્રીમદ્ તેમને લઈ પાસેની એક ઓરડીમાં જતા અને ત્યાં શાસ્ત્રચાચન વગેરે કરતા.

એક વખત શ્રી દેવકરણુજીને શ્રીમદ્ને મળવા ઇચ્છા થઈ. એટલે સુદરલાદે શ્રીમદ્ને ચીયપોકલીના અપાસરે લઈ ગયા. ત્યાં પોથીમાંથી હુમ થઈ ગયેલા કેટલાક પાઠ શ્રીમદ્ તેમને કહી બતાવ્યા અને સૂત્રકૃતાંગની બેએક ગાથાઓના અર્થ બાબત તેમને શંકા હતી તે દૂર કરી. આથી શ્રી દેવકરણુજી પણ તેમના પ્રત્યે ખેંચાયા.

શ્રી લક્ષ્મણને લાગતું કે દેવકરણુજીને જો મથાઈ બોધ થાય તો મારું કારણ તેમની વ્યાખ્યાનશક્તિ ધણી સારી હતી, એ ધરાદે તે શ્રીમદ્ને ત્યાં જતી વખતે તેમને સાથે લઈ જવાની ઇચ્છા રાખતા. એક વખત શ્રીમદ્ની રમથી તેમને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા.

શ્રીમદ્ દેવકરણુજીને પૂછ્યું, “વ્યાખ્યાનમાં કેટલાં માણસો આવે છે?”

દેવકરણુજીએ કહ્યું, “હજારેક માણસો ભરાય છે.”

શ્રીમદ્ પૂછ્યું, “આંખોને વ્યાખ્યાનમાં દેખી વિકાર થાય છે?”

દેવકરણુજી બોલ્યા, “કાયાથી નથી થતો, મનથી થાય છે.”

શ્રીમદ્ કહ્યું, “મુનિએ તો મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે યોગથી સાચવવું જોઈએ.”

દેવકરણુજીએ આક્ષેપ કરતાં કહ્યું, “તમે ગાદીતકીએ બેસો છો, અને હીરામાણેક તમારી પાસે પડેલાં હોય છે, ત્યારે તમારી વૃત્તિ નહિ ડહોળાતી હોય?”

શ્રીમદની ઇવનયાત્રા

શ્રીમદે કહ્યું, “મુનિ, અમે તો કાળકૂટ ત્રિપ દેખીએ છીએ તમને એમ થાય છે?”

આ માંભળી દેવકગણજી નિરુત્તર થઈ ગયા

શ્રીમદે પૂછ્યું, “તમે કાણ છો?”

દેવકરણજીએ કહ્યું, “જેટનો વખત વૃત્તિ રિયઃ ગ્રહે છે, તેટલો વખત માધુ છીએ.”

શ્રીમદે કહ્યું, “તેવી રીતે મંમારીને પણ માધુ કહેવાય કે નહિ?”

શ્રી દેવકગણજી મૌન ગયા

પછી શ્રીમદે કહ્યું, “નાણિયેગ્નો ગોળો જેમ જુદો ગ્રહે છે, તેમ અમે નહીંએ છીએ”

શ્રી નૃજીએ શ્રીમદને તેમનો ફોગ આપવા કહ્યો આમહ ધ્યો પણ શ્રીમદે માન્યુ નહિ અતે તેમને નીચેની ગાથાઓ સ્વહસ્તે લખી આપી

સતુજ્ઞાદા જતદો માણુસત્ત વદ્ધું મય કાલિસેજ અલમો ।

પ્રગતદુક્ષ્ણે જરિણ વ હોમ સકમ્પુણા વિપરિવાસુરેદ ॥

[હે જીવો! તમે જાગો મનુષ્યત્વ અત્યંત દુર્ગલ છે, અગાનમા ગ્રહીને મદ્વિવેક પામવો અશક્ય છે આખો લોક કેવળ દુષ્પથી સળગ્યા દરે છે, અને પોતપોતાના કર્મો વડે અહીંતહીં લખ્યા કરે છે]

શ્રીમદ મૌનપણાનો વારંવાર બોધ આપતા અને તેમા વિશેષ સાલ છે એમ જણાવતા એથી મુનર્ધ છોજા બાદ શ્રી લક્ષ્મણજીએ ત્રણ વર્ષ મૌનવ્રત લીધું માત્ર સાધુઓ સાથે જરૂર પડતું બોલવું અને શ્રીમદ સાથે પરમાર્થ કારણે પ્રશ્ન કરવા એટલી છૂટ હતી શ્રીમદે તેમને ‘અમાધિસતક’ પણ

વાંચવા માટે આપ્યું હતું અને તેને પહેલે પાને ‘આત્મ લાવના લાવતાં, જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે’ એ કડી લખી આપી હતી.

*

*

*

શ્રી દેવકરણુજીને જૈન શાસ્ત્રોના અત્યંત અભિનિવેશ હતો. એટલે તે કહેતા કે, “કેઈ પણ માણસ સૂત્રથી બહાર શું કહેવાનો હતો? અને સૂત્ર તો હું જાણું છું.” એટલે શ્રીમદે તેમને ‘યોગવાસિષ્ઠ’ આદિ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવા આપ્યા. ત્યારે દેવકરણુજી પોતાને પરમાત્મા જ માનવા લાગ્યા. એટલે શ્રીમદે તેમને ‘ઉત્તરાધ્યાયન’ વગેરે જૈન સૂત્રોનું પુનરાવલોકન કરવાનું કહ્યું. તેમને ઠેકાણે લાવવા શ્રીમદે લલ્લુજીને જે પત્ર લખ્યો છે તે જોવા જેવો છે: “આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. . . . બાર અંગોમાં પ્રથમ શ્રી આચારાગસૂત્રમાં પ્રથમ વાક્યથી જ શ્રી જિને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે . . . મર્વ શ્રુત-જ્ઞાનના સારરૂપ છે. તે વાક્ય પ્રત્યે વૃત્તિ સ્થિર કરવાથી જીવને નિશ્ચય સમજાશે કે જ્ઞાની પુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્ચય કરે તે છટવાનો માર્ગ નથી. સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે એમા મંશય નથી તો પછી શ્રી દેવકરણુજી પોતાને પરમાત્મસ્વરૂપ માને તો તે વાત અસત્ય નથી. પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહિ, ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ — જિજ્ઞાસુ — રહેતું તે વધારે સારું છે. અને તે રસ્તે યથાર્થ પરમાત્માપણું પ્રગટે છે. માર્ગ મૂકીને પ્રવર્તવાથી તે પન્નું જ્ઞાન થતું નથી.”

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

એક વખત શ્રીમદ સુગત પધાર્યા ત્યારે મુનિઓ પામે આત્મા ત્યાં શ્રી દેવકુણ્ડએ તેમને પૂછ્યું, “શ્રી લક્ષ્મણ મહાનજ હું બ્યારે વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન કયું” કહે છે અને ધ્યાન કરુ છું ત્યારે તેને તર્કગતપ કહે છે તો શુ નીતગતપ્રભુ એમનું કરેલું સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે?”

શ્રીમદે શાંતિથી કહ્યું, “અવગંધથી જે જે કંવામાં આવે છે તે મધ્યું અભિમાન જ છે, અસત્માધન છે. અને મહાશુનની આસાથી જે કંવામાં આવે છે તે કંવાણકારી ધર્મગત મત્માધન છે”

*

*

*

બીજી વખત પણ તે મુનિઓએ સુગતમાં જ ચાતુર્માસ કયો હતો ત્યાંના એક લક્ષ્મણાર્જી ઝવેરી દશમાર મામથી માદા રહેતા હતા તે એ આરસામાં મૃત્યુ પામ્યા. શ્રી લક્ષ્મણને પણ તે આરસામાં દશમાર મામથી મંદવાડ ગયા કરતો હતો અને ધણા ઉપચાર છતાં કંઈ શપદો થતો નહિ એટલે તેમણે પોતાનો દેહ પણ છૂટી જશે એવી ચિંતાથી શ્રીમદને પત્ર લખ્યો, “હે નાથ! હવે આ દેહ મને તેમ નથી અને હું મમકીત પામ્યા વિના જઈશ તો મારો મનુષ્યભવ વૃથા જશે” તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે તેમને ‘જ પદ’ના પત્ર લખ્યો અને સાથે જણાવ્યું કે હાલમાં દેહ દૂટવાની બીજ ગળવી નહિ પછી શ્રીમદ સુગત પધાર્યા ત્યારે તે ‘જ પદ’ના પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી તેનો પરમાર્થ શ્રી લક્ષ્મણને મમજાવ્યો અને તે પત્ર વાગવાર મુખપાક કરી વિચારવાની લગામણ કરી. તે

પત્ર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ જેવો, સુત્રાત્મક રીતીથી વ્યાખ્યાનો છે. જૈન ધર્મનાં માત તત્ત્વોમાંથી પ્રથમ તત્ત્વ આત્મા, તેનું ઓળખાણ થવા માટે, ‘આત્મા છે,’ ‘આત્મા નિત્ય છે,’ ‘આત્મા કર્તા છે,’ ‘આત્મા બોક્તા છે,’ ‘મોક્ષ છે,’ અને તે ‘મોક્ષનો ઉપાય છે’ એ ૭ પદ્યો તે પત્રમાં અપૂર્વ નિરૂપણ કરેલું છે. તે પત્ર શ્રીમદે મોક્ષાચ્છેદનાર્થે પણ મોક્ષાવેદો. તેમણે સહેવાઈથી મુખપાઠ થઈ શકે માટે તેને પદ્યમાં લખી આપવા શ્રીમદને વિનંતી કરેલી અને શ્રીમદે ‘શ્રીઆત્મમિદ્ધિ-શાસ્ત્ર’ એવું એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે.

શ્રીમદ પોતાની વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિમાંથી વચ્ચે વચ્ચે નિવૃત્તિ લઈ થોડો વખત એકાત્મા ગાળવા મુજબ છોડી શુન્નરાત કાઠિયાવાડમાં આવતા તે પ્રમાણે મુગ્ધ, કઠોર વગેરે સ્થળોએ તે આવી ગયા હતા શ્રી લલુજી એ અગસામાં તે તે ગ્રથે હોતા અથવા આનીને તેમનો સમાગમ કરતા.

શ્રીમદ ૧૯૪૬માં ખંભાત એક અકાદમી રહી ગયાની વાત આવી ગઈ છે. ૧૯૪૭માં તે ખંભાતથી થોડે દૂર રાજગંધાર અગાધુપણે એકાત્મા ગયા હતા. ૧૯૫૧ના આસે માસમાં તે ફરી ખંભાત આવ્યા હતા અને ૧૯૫૨માં અઢી માસની નિવૃત્તિ લઈ ચરોતરમાં ગયા હતા. બાર દિવસ અગામ પાસે કાવિયામાં ગયા હતા. ૫મી રાજગંધાર આઠ દિવસ રહ્યા હતા તે વખતે લલુજી ચાતુર્માસ ખંભાતમાં કરતા હતા માધુથી તે અગસામાં એક ગામ છોડી બીજો ગામ ન જવાય એટલે લલુજી ગામને પાદરે બેતરોમાં બેસા રહેતા પછીથી શ્રીમદ પોતે જ વડવા મુકામે ગયા હતા.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

ક ઠાવિશમાં તે એકવા જ ખેતરોમાં વિચરતા ઠાઈ પ્રમંગે માણુઓ એકલા થઈ જાય તો સહેજે ઠાઈ ઉપદેશ આપતા રાજજમાં પણ તેવી રીતે બોધના પ્રમંગે બનેલા. અને વડવામાં તો ખંભાતના ધણા ઓળખીતા મુમુક્ષુઓ આવતા હોવાથી તેવા પ્રમંગે ધણા બનતા શ્રી અંમાલાલ-ભાઈએ તે બધા પ્રમંગોની જે નોંધ ગણેલી તે 'શ્રીમદ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં 'ઉપદેશજાયા' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

વડવાથી શ્રીમદ આણંદ આવી થોડા દિવસ રહ્યા હતા તે વખતે આપેલો બોધ પણ 'ઉપદેશજાયા'માં જપાયો છે.

આણંદથી શ્રીમદ નડિયાદ પધાર્યા હતા શ્રી અમાલાલભાઈ તેમની સરભરામાં માથે રહેતા એક દિવસ શ્રીમદ બહાર ફરવા ગયા હતા. ત્યાંથી બંગને પાછા આવ્યા ત્યારે માજ પડી ગઈ હતી જ્ઞાનમ મંગાવી શ્રીમદ લખવા બેઠા અને શ્રી અમાલાલ જ્ઞાનસ ધરી બિલા રહ્યા કમલ ચાલી તે ચાલી ૧૪૨ ગાથાઓ પૂરી થઈ ગઈ ત્યાં સુધી શ્રી અમાલાલ જ્ઞાનમ ધરી બિલા રહ્યા એ ગાથાઓ તે 'શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'

શ્રીમદે તેની ચાર નકલો કમળી અને એક શ્રી સોભાગ્ય-ભાઈને એક શ્રી લક્ષ્મણને, એક ઝવેરી માણેલાલ ઘેવાભાઈને અને એક અમાલાલને પોતાને આપી તે ગ્રંથ સં ૧૬૫૨ની રાજ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે લખાયો તત્ત્વ-જ્ઞાન જેવા ગંભીર વિષયને સગળ પદમાં નાના મોટા સમજી શકે તેવી રીતે લખામાં કેમ ઉતારી ચકાય તેનો તે એક આદર્શ નમૂનો છે 'મોક્ષમાળા' જેમ ધર્મની નિસામાં ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી લખાઈ છે, તેમ 'શ્રીઆત્મસિદ્ધિ-

શાસ્ત્ર' આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવનાના ઉત્તમ હેતુથી લખાયું છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા નથી, તેમજ દાર્શનિક કથા કે વર્ણનો નથી. અદ્વૈત સૂક્ષ્મ ચર્ચા કે તર્કમાં વાચનાર ગૂંચવાઈ થાકી ન જાય તેવી રીતે તેમાં 'આત્મતત્ત્વ'ની સિદ્ધિ તથા નિરૂપણ કરેલું છે.

'શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' વાચતાં પોતા ઉપર થયેલી અસર શ્રી. મોહાન્યભાર્તિએ આ પ્રમાણે વર્ણવી બતાવી છે: "તે હિતમોક્ષમ શાસ્ત્ર વિચારતા મારા મન, વચન, કાયાના યોગ સહેજે . . . આત્મવિચારમાં પ્રવર્તતા હતા . . . બાહ્ય પ્રવર્તવામાં મારી ચિત્તવૃત્તિ સહેજે અટકી ગઈ. . . આત્મવિચારમાં (જ) રહેવા લાગી. ધણી પરિશ્રમથી મારાં મનચચનકાયા અપૂર્વ આત્મપદાર્થ વિષે પરમ પ્રેમે સ્થિત નહિ રહી શકેલા, તે આ શાસ્ત્ર વિચારવાથી મહાજ સ્વભાવે આત્મવિચારમાં તથા અદ્વૈતચરણમાં પ્રેમયુક્ત સ્થિત ભાવે રહેવા લાગ્યાં"

શ્રી લલ્લુછ લખે છે "તે વાચતાં અને કાર્ષકાર્ષક ગાથા બોલતા મારા આત્મામાં આનંદના ઊલ્લાસ આવતા. . . શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય — મનન — નિરંતર રહ્યા કરી આત્મોત્સાહ થતો કાર્ષકની સાથે કે બીજી ક્રિયા કરતા આત્મસિદ્ધિ'ની સ્મૃતિ રહેતી. . . અન્ય કશું ગમતું નહિ બીજી વાતો ઉપર ધ્યાનલાવ રહ્યા કરતો."

*

*

*

શ્રીમદ નડિયાદમાં સં. ૧૯૫૨ની દિવાળી પછી પણ ચોડો વખત રહ્યા હતા. પછી વચાણિયા, મોરબી અને

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

આ અને છીંકણી વિનાકાન્થે હ મેઘાં લાવવા નહિ (અને)
તમારે મંસ્તૃતનો અભ્યાસ કરવો.

મુનિ મોહનનાનજીએ કહ્યું “મહાગજશ્રી તથા
દેવગણજીની અવસ્થા યર્ષ છે. એમને લજ્જવાનો જોગ
આપી બને?”

શ્રીમદે ઉત્તરમા કહ્યું “યોગ બની આવ્યેથી અભ્યાસ
કરવો અને તે યર્ષ શકે છે. કેમકે વિક્રોશિયા ગણીની વૃદ્ધ
અવસ્થા છે, છતાં બીજા દેશની લાપાનો અભ્યાસ કરે છે’

પછી મોહનનાનજીએ પૂછ્યું, “મન સ્થિત રહેતું નથી
તેનો શો ઉપાય?”

શ્રીમદે જણાવ્યું, એક પગ પછી નકમો મગ કાઢવો
નહિ કાઢી સારું પુત્રક, વૈગમ્યાદિની વૃદ્ધિ થાય તેવું,
વાયતુ વિચારતું એ કાઢી ન હોય તો ઉંચકે માળા ગણવી
પછી જો મનને નવરુ મેનશો તો ક્ષણ વાગમા મત્યાનાશ
વાળા દે તેવું છે માટે તેને મહાવિચારરૂપ જોગક આપવો
જોમ દોરને ધર્મને ધર્મ ખાવાનું જોઈએ જ — ખાણું.
ટોપનો આગળ મુક્યો હોય તો તે ખાયા કરે — તેમ મનનું
પણ છે બીજા વિક્રોષ બધ કરવા હોય તો તેને મહાવિચાર
રૂપ જોગક આપવો મન કહે તેથી બિલકુલ વર્તવું તેને
વશ યર્ષ તણાઈ જતું નહિ’

એક માસ પૂર્ણ થયો એટલે શ્રીમદે મુનિઓને ઉવટનો
ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો “હે મુનિઓ અત્યારે યાત્રી
પુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમમા તમે પ્રમાદ કરો છો પણ યાત્રી
પુરુષ નહિ હોય ત્યારે પચાસાપ પામશો પાંચસો પાંચસો
ગાઉ ભટકવા છતાં યાત્રીનો મમાગમ નહિ મળે”

કેટલાક પરિચયો અને પ્રમુખો

શ્રી લ નુજને શ્રીમદે જણાવ્યું, જે કોઈ મુમુક્ષુ લાઈમહેનો તમારી પાસે આત્માર્થ સાધન માગે તેને આ પ્રમાણે સાધન બતાવના

(૧) સાત વ્યમનના ત્યાગનો નિયમ (૨) જીનોતરીનો ત્યાગ (૩) કદમૂળનો ત્યાગ (૪) અલક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ (૫) ગતિભોજનનો ત્યાગ (૬) પાપ માળા ફેગવાનો નિયમ (૭) રમરણુ (૮) ક્ષમાપનાનો પાપ અને વીમ દોહગતુ નિત્ય પાપમનન (૯) મત્તમાગમ અને મત્તાશ્રતુ મેવન

પ

વમોમા મોતીનાન નામના નડિયાદના લાનમગ શ્રીમદની મેનામા ગહેતા હતા તેમની માગ્દતે નડિયાદની આસપાસ કોઈ એકાત સ્થળ રહેવા યોગ્ય હાય તેની તપાસ શ્રીમદે કરાવી હતી તે મુજબ નડિયાદ અને ઉત્તરમડાની વચ્ચે એક બગનો મળી શકે તેરી ગોપવણ ચર્ચ એટલે શ્રી અમાનાન શ્રી લહેગલાઈ અને શ્રી મોતીનાન એ ત્રણની માથે શ્રીમદ ત્યા પધાયો બીજા કોઈને ત્યા આનનાતી મનાઈ હતી પદ દિવસ સુધી શ્રી અમાનાન તેમની સેવામા રહ્યા પરંતુ શ્રીમદને તદ્દન એકાતની જગ હોવાથી બધો મગ્સામાન લઈ અમાનાનને ગામમા નિદાય ક્યો માત્ર મોતીનાન સાથે રહ્યા તે વખતે શ્રીમદની અવગ્યા એવી હતી કે શ્રી અમાવાને મોતીનાનને ગતો ફરમાન પણ એક બે વખત તેમની સંલાળ નખતા ગહેવાનું જણાવ્યું હતું શ્રીમદ વનમાં એકના દૂર ફરવા ગયેના તે સાડા દમ વાગ્યે પાછા આવ્યા મોતીનાને હાંચકા ઉપર ગાદતુ નિજાવ્યું તેના ઉપર તે બેડા થોડી વાગ પછી મોતીનાન તપામ કરવા આવ્યા

શ્રીમદની હવનયાત્રા

તો ગાંધુ નીચે પડેલું અને મચ્છર બમણ્યા કરે. એટલે એક ઘોતિયુ લાવી તેમણે શ્રીમદને ઓગડ્યું અને પાછા અંદર જઈ મૂર્છા ગયા. ગત્રે વળી પાછા તપાસ કરવા આત્મા તો ઘોતિયુ નીચે પડેલું અને શ્રીમદ કાઈ ગાથાઓ રચ્યા કરતા હતા. તેથી ઘોતીવાળે ઘોતિયુ ફરી ઓગડ્યું. આમ ગત્રે પણ શ્રીમદ ધર્મધ્યાનમાં લીન રહેતા હોઈ, તેમને શરીરનું બાન હોતું નહિ.

ઘોતીનાલ શ્રીમદ માટે પોતાને ઘેરથી દિવસમાં એક વખત આહાર લઈ આવતા. શ્રીમદ જે રૂપિયાભાર લોટની રાટલી તથા ઘોડું દૂધ આપ્યા દિવસમાં લેતા. માત્રે દૂધ પણ લેતા નહિ.

સાજના શ્રીમદ દૂર ફરવા જતા. સાથે ઘોતીનાલ પણ જતા. એક વખત શ્રીમદે માર્ગમાં કહ્યું, “તમે પ્રભાદમાં થુ પચ્ચા રહેા છો? વર્તમાનમાં માર્ગ એના કાટાથી બર્ચો છે કે તે ત્રાટા ખસેડતા અમને જે શ્રમ વેઠવો પડ્યો છે તે અમારો આત્મા જાણે છે” એક વખત ઘોતીવાનના પત્ની દર્શન કરવા આવ્યાં હતા તેમને પણ તેમણે જણાવ્યું હતું. “પ્રભાદથી જાગૃત થાઓ. કેમ પુરુષાર્થરહિત આમ મંદપણે વર્તો છો? આવો જોગ મગવો મહા નિકટ છે. મહા પુણ્યે કરી આવો જોગ મળ્યો છે. તે વ્યર્થ કા ગુમાવો છો? જાગૃત થાઓ!”

શ્રીમદ ફરવા જતા ત્યારે ચિંતનમાં કે ધ્યાનમાં લીન રહેતા. તેમને શરીરનું પણ બાન રહેતું નહિ. એક વખત નીચાડા પહેરેલા તે ડખીડખીને ચામડી નીકળી ગયેલી, બાંદની તેમને ખમરે નહિ પડેલી.

કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

શ્રી દેવકરણુજી આદિ મુનિઓ આ વખતે ખેડમાં હતા. તેમને તેવીમ દિવસ શ્રીમદનો સમાગમ રહ્યો હતો. તે શ્રી લ'ણુજી ઉપરના એક પત્રમાં લખે છે : “ (શ્રીમદના) મવોંપરી ઉપદેશમાં એમ જ આવ્યા કરે છે કે, ‘શરીર કૃપા કરી, મહિનુ તત્ત્વ રોધી, કહેવરને ફેંકીને ચાલ્યા જાઓ. વિષયકપાવણી ચોરને અંદરથી બહાર કાઢી, બાળી જાળી, ફેંકી મૂકી શાંત થાઓ, છટ્ટી જાઓ, શમાર્ષ જાઓ — વહેલા વહેલા તાકીદ કરો.’” આ સમાગમ દરમ્યાન દેવકરણુજીની શ્રીમદ ઉપરની ચારણા પૂર્ણ થઈ. તેમણે ઉપદેશ જ પત્રમાં લખ્યું છે. “આપે કહ્યું તેમજ થયું, ફળ પાક્યું, રસ ચાખ્યો, શાંત થયા. . . . એવી વૃત્તિ ચાલે છે કે જાણે મત્પુરુષના ચરણમાં મોક્ષ પ્રત્યક્ષ નજરે આવે છે પરમકૃપાળુ દેવે (શ્રીમદે) પૂર્ણ કૃપા કરી છે. . . . એક આહારનો વખત એણે શુભાવીએ છીએ. બાકી તો મદ્યગુરુસેવામાં કાળ વ્યતીત થાય છે. . . . તેનું તે જ વાક્ય તે મુખમાંથી ન્યારે શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે નવું જ દીમે છે.”

ચોમાસુ જીતગતા બધા મુનિઓ વસેા અને ખેડાથી નડિયાદ આવ્યા અને થોડોક કાળ શ્રીમદના સમાગમમાં નડિયાદમાં જ રહ્યા. ખેડાથી શ્રીમદ મહેમદાવાદ રોડેને થઈ મુખર્ષ ગયા હતા.

૬

શ્રીમદના કાકામમરા ડો. પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા ઈડર સ્ટેટના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર હતા. મં. ૧૯૫૫-

શ્રીમદની જીવનચાલ

મા નિવૃત્તિ અર્થે શ્રીમદ ત્યા આવ્યા હતા ગામમાં માત્ર ભોજન જોટલો કાળ દિવસે ગાગતા ઘણોખરો વખત ઈડના પહાડ અને જંગનોમા પસાર કરતા શ્રીમદની મનાઈ હોનાયી જનસમાજમાં તેમના આગમન વિષે કાઈ વાત બહાર પાડવામાં આવી નગેતી ઈડના મહાગળ સાથે શ્રીમદને રાજધર્મ વિશે નાતચીન થઈ હતી ઈડના ઐતિહાસિક સ્થળો, તેમાં વમનારા પ્રાચીન લોકોની વિજયી સ્થિતિ, જૈન ધર્મ તેમજ અન્ય ધર્મોમાં યોગ્ય મહાપુરુષોને અભાવે આની ગયેલી શિથિલતા છત્યાદિ વિષે શ્રીમદે પોતાના વિચારો તેમની આગળ વ્યક્ત કર્યા હતા

શ્રીમદના ઈડનિવાસની ખબર મળતા શ્રી જી તુછ આદિ મુનિઓ ત્વગથી ત્યા આવી પહોંચ્યા શ્રીમદને તદ્દન એકાંત જોઈતું હતું એટલે આવા પ્રસંગની તેમને ઇચ્છા નહોતી હતા પોતે કંઈવા જગત ત્યારે બહાર જંગમમાં અમુક સ્થળે મળવા આવવાની તેમણે તેમને રજા આપી શ્રીમદ તો પહેલેથી અપરિચિત માગોમાં મોટે અવાજે ગાથાઓની ધૂન લગાવતા ફરવા નીચી જતા, અને નિયત સ્થળે વખત થતા આની પહોંચના એક વેળા તો નીચેની ગાથાઓનું રહસ્ય લગભગ એક કલાક ચાલુ હતું

મા મુજ્જહ મા રજ્જહ, મા હુસ્મહ દ્વનિદ્વબ્ધસુ ।

ધિરમિષ્ઠહ જહ્ ચિત્ત વિચિત્તજ્ઞાણપમિદ્ધીજ ॥ ૪૮ ॥

જ કિંચિત્તિ તિંતિતો ણિરીદ્ધિત્તી હવે જદા માહ ।

હદ્ધુજ પ વ્વયત્ત તદ્દાહુ ત તસ્સ નિચયં જ્ઞાણ ॥ ૫૫ ॥

(દ્રષ્યમગ્રહ)

કેટલાક પરિચયો અને પ્રશ્નો

ભાવાર્થ : વિવિધ ધ્યાનોમાં મિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે તમારું ચિત્ત જો સ્થિર થયેલું ઇચ્છતા હો, તો ઇષ્ટ અનિષ્ટ વિષયોમાં મોહ, રાગ અને દેવ કરવા છોડી દો. ॥ ૪૮ ॥

કોઈ પણ પ્રકારના વિષય ઉપર ધ્યાન કરતાં માધુ સ્વરૂપસ્થિતિ રૂપ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી મહામૃત્તિઓથી ગદ્ગત થઈ શકે ત્યારે તેને માત્રુ ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય ॥ ૫૫ ॥

કોઈ કોઈ વાર શ્રીમદ્ બધાની વચમાં કલાકો મુઠી મૌનપણે સમાધિસ્થ રહેતા; અથવા તે બધાને લઈ દૂર પહોંચે ઉપર ચાલ્યા જતા. તે વખતે તે એવા આત્મવેગમાં ગ્રહેતા કે કાંટા, જાંખરાં કયાનું તેમને લાગ ગ્રહેતું નહિ અને વેગપૂર્વક જાયે જાયે ચાલ્યા જતા. પછી કોઈ શિયા ઉપર જઈને બેસતા અને કોઈ પદનપાદન કરતા અથવા ધાર્મિક વિવેચન કરતા. કોઈ કોઈ વાર તો હિંસ્ર પશુઓનાં નિવાસસ્થાન સમીપ જ દેખાતા. તે પ્રશ્નો દરમ્યાન શ્રીમદે આપ્તુ 'દ્રવ્યમંત્રહ' પુસ્તક મુનિઓને વાચી મેળનાવ્યું હતું.

શ્રીમદ્ આ વખતે ઈડરમાં ત્રણ મામ રહ્યા હતા. તે પોતાનો ઘરો વખત ગુફાઓમાં ગાગતા ઈડરથી વરાણિયા તરફ શ્રીમદ્ ત્રણેક મામ માટે ગયા હતા ત્યાંથી પાછા ફરી, થોડો વખત ઈડર રહી મુગઈ ગયા હતા. મં. ૧૯૫૬માં કેટલોક કાળ તેમણે ધર્મપુરનાં જંગલોમાં ગાળ્યો હતો.

૧૦

ઈડરથી મં. ૧૯૫૬માં શ્રીમદ્ અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં મુનિઓ રહેતા હતા ત્યાં પધાર્યા હતા. આ અરસામાં તેમણે સ્ત્રી અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો હતો તથા

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

તબિયત મારી થતા માતાજીની જાન મળ્યે મૈન્યામ લેવાનું ધાર્યું હતું તે વાત આગળ આવી ગઈ છે ત્યાંથી શ્રીમદ વડવાણુ ગયા હતા ત્યાંના નિવાસ દુઃખ્યાન તેમણે પરમશ્રુતપ્રભાવક મહાગુની સ્થાપના કરી એક મારી ગઢમની દીપ કરી તેમાંથી મહાન આચાર્યોના અપ્રમિદ્ધ મયો પ્રમિદ્ધ કંગવી લોકોમાં તત્ત્વવિચારનો ફેનાવો કરવો એ તેનો હેતુ હતો તે અસ્થાનો વહીવટ હાન્ય રેવાશ કરનારના પુત્ર શેઠ મણિલાલ ચનાવે છે

શ્રીમદ્ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યા પછી બહુ મારીમાઈથી તે નત પાગતા તેને અગે પ્રભાવક મહાગુના નાણાની વાતમાં ભગતુ પડે તા તેને પણ તે અતિચારરો નેખતા

પરંતુ આ અરમામાં તેમની તબિયત ધીરે ધીરે બગતી જ ન્યાની હનાફે માટે તેમને દરિયાકિનારે મુખર્ષ માહુગા શિવ અને નરમારી તગદ લઈ જવામાં આન્યા ત્યાંથી પછી વડવાણુ અને મોરળીમાં આણુરામાં આન્યા તેમના પદ્મામન અને કાઉસગમુદ્રાના બન્ને ફોગ વ વાણુમાં જ આ અરમામાં લેવામાં આવ્યા હતા પછી તે ગજકોટ ગયા અવકિતને લીધે હાકતરોએ શ્રીમદને વાતચીત પણ વિરોધ ન કરાવવાની તજવીજ ગખાવી હતી તેમના નાના ભાઈ મનસુખભાઈ તથા શ્રી રેવાશ કરભાઈ એ પ્રાણજીવન દામ લીમડીવાળા મનસુખભાઈ વગેરે તેમની સાગવારમાં હતા પરંતુ તે બધાની પ્રેમ અને કાગજીજરી સાગવાર પણ ગમનો મુખ આત્માને ચેકી ચમી નહિ તેમની અંતિમ અવસ્થાન વર્ણન શ્રી મનસુખભાઈ આ પ્રમાણે કરે છે

“હું છેવટની પગ સુધી અસાવધ રહ્યો. તે પવિત્રાત્માએ આડકતરી રીતે ચેતવ્યું તથાપિ રાગને લઈને હું સમજી શક્યો નહિ. . . . દેહત્યાગના આગલા દિવસે આયંકાળે રેવાશંકરભાઈ, નરભેરામ તથા મને કહ્યું, ‘તમે નિશ્ચિત રહેજો. આ આત્મા શાશ્વત છે. અવશ્ય વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે. તમે શાંત અને સમાધિપણે વર્તશો. જે મ્લમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારા કહી શકાવાની હતી તે કહેવાનો મમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.’ આવી અષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે ચેતી શક્યા નહિ રાત્રીના અઢી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઈ. તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું, ‘નિશ્ચિત રહેજો. ભાઈનું સમાધિમૃત્યુ છે.’ ઉપાયો કરતાં શરદી ગઈ. પોણા આઠ વાગ્યે મવારે ઇંધ આપ્યું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન, વચન અને કાયા હતાં. પોણા નવે કહ્યું, ‘મનસુખ, દુઃખ ન પામતો. માંને ઠીક રાખજો. હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું.’ (તેમના કહેવાથી તેમને બીજા કાચ ઉપર ખસેડ્યા, ત્યાં) તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા મમાધિગ્ધલાવે છૂટા પડ્યા. લેશમાત્ર આત્મા છૂટો થયાનાં ચિહ્ન ન જણાયા. લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા, મોઢે પાણી કે આખે પાણી કે પરસેવો કશું નહોતું.”

આમ મંવત ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદ પને મંગળવારે બપોરે એ વાગતાં શ્રમદ ગજવંદ નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરી ગયા.

શ્રોમદના ધર્મપત્ની પોતાનો કાળ એકાત્મા તેમણે આપેલા સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં હતા બહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ દેહ છૂટી ગયો.

શ્રીમદ્નો અમરદેહ

શ્રીમદ્નો જીવનવૃત્તાન પૂરા ના પડેના તેમણે એના પત્નિકોનો દૃઢ પરિચય જગવો આપરય છે તે પુસ્તકોમાના પ્રણીતિ મમાવેલ શ્રીમદ્નાજ્યક' નામે પ્રમિદ્ધ થયેના તેમના મમરત લખાણોના મહાર્મગ્રહમા ચર્ષ જાય છે તે આખો અથ માય જ બધી રીતે શ્રીમદ્નો એક અપૂર્વ અલ દેહ જ છે તેમા વધાનુક્રમે શ્રીમદ્નુ સમસ્ત આત્મ જીવન આપણી આગળ તાદ્દશ ખડુ યાય છે આપણી ભાષામા કોઈ માધ્યના આતર જીવનની નોંધોના એવા પુસ્તક બહુ ઓછા છે એ રીતે એ પુસ્તક આપણા માહિત્યમા અગત્યનુ સ્થાન ભોગવે છે શ્રીમદ્ દુકાન ઉપર પણ પોતાની માથે પોતાની નોંધપોથી કાયમ રાખતા અને વ્યાવહારિક મગકાજમાથી સહેજ પણ નિવૃત્તિ મળતા તરત પોતાના અતરમા ફૂલકુ મારી જતા ત્યાર પછી તે બધા વિચારો અને અનુભવો તરત તે નોંધપોથીમા ટાંકી લેતા એ અથમા એવી અગત નોંધોના ચોંટ્યોક એમ્કા કરેલા છે

તે ઉપરાત અન્ય મળધીઓ કે ત્રિસામુઓને લખેના પત્રો તેમજ તેમણે પૂછેના પ્રશ્નોના જવાબો તથા તેમની મુશ્કેલીઓના બતાવેલા ઉકેલોથી પણ તે ગ્રંથ ભગ્પૂર છે. આ પ્રકરણમાં તેમની એ મહત્ત્વ વિચાર્યું સ્થિતો પશ્ચિમ ધર્મગ્રંથોના ધર્મો નથી તેને માટે એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ જોઈએ. અહીં તો તેમણે ગ્રંથના પ્રગટ કે અપ્રગટ પુસ્તકોનો ટૂંક પરિચય ધર્મગ્રંથો ધાર્યો છે. સરસ્વતીમાં તેમણે ગ્રંથના સ્વતંત્ર પુસ્તકોનો પશ્ચિમ વધાનુક્રમે આપ્યો છે તથા પછીના ભાગમાં તેમણે કરેલા ભાષાતરો કે અન્ય લેખકોના ગ્રંથ ઉપર કરેલા વિવેચનો વિશે ટૂંક નોંધ છે.

૧

મં ૧૯૪૦માં બહાર પડેલું ‘ઓનીતિબોધ વિભાગ-૧’ એ શ્રીમદ્દના ૧૬ વર્ષ પહેલાં લખેના લખાણોમાંનું પ્રથમ પુસ્તક છે તેની પ્રસ્તાવનામાં, તેમણે ઓક્સફોર્ડની વધતી જાય તેની માટે વાચકોનો યોગ્ય વધે તેને માટે ઓઓને થોડા સાગ પુસ્તકો વખતે વિદ્વાનોને વિનંતી કરી છે. જૂના વિચારના લોકોના ઓક્સફોર્ડની માટે મુકોતા આશ્ચર્યો દૂર કર્યા છે, તે વખતે હપાથેના ઓઓને વાચક થોડા પાંચમાત્ર પુસ્તકોના નામ આપ્યા છે, તથા ઓઓ નહિ મુદ્ધગવાનું કાગળ બાળકને, કમ્પેક્ષ વહેમ અને અસાન છે એમ જણાવી બાળકને હાનિ વિચારવા વિનંતી કરી છે તે પ્રસ્તાવનામાં જ જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ ભાગમાં ‘ઓનીતિબોધ’ લખના વિચાર ગળી, થોડી કિંમત રખાય તો ધણા લાભ લઈ શકે એ હેતુથી તેમણે ચાર આનામાં પ્રથમ વિભાગ પ્રમિદ્ધ કર્યો છે.

શ્રીમદ્વી જીવનચરિત્ર

શ્રીઓમા ગવાતા ગગમાં ગીત, ધોળ અને ગગ્યાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાગ લાગ પાડી તે પુસ્તક છાપવામા આવ્યું છે પહેલા લાગમા ઈશ્વરપ્રાર્થના લક્ષિત અને ઉપદેશ ઉપગત ક્ષણભંગ દેહ માતાએ પુત્રીને દીધેલી શિખામણ, વખત નકામો ન ગુમાવવો તથા ઉદ્યમ અને ઉદ્યમથી થયેલા કામ વિષે ગ બીઓ છે બીજા લાગમા કેળવણી કેળવણીના ફાયદા અભણ શ્રીને ધિક્કાર સુમય વાચના વિરે તથા મારી રીખ મુશ્કર વિરે ગગ્યાઓ છે ત્રીજા લાગમા સુધર્મ વિષે મદ્યુપ મજવા વિષે સુનીતિ વધારવા વિરે મલ વિષે ૫ પુરુષ વિષે અને વ્યભિચાર વિષે ગગ્યાઓ છે અને ચોથા લાગમા મદ્યુણી મજની, અને સદ્બોધશતક છે મુખપદ ઉપર તેમણે મૂકેલી ભુજ મી જડની કડીમા ત્રા કેળવણીની આવરધકના વિષે તેમનું દર્શિદુ મમજર્ જાય છે

યવા દસ આગાદ સો હોર પારો
જણાવી ગણાવી વનિના નુધારો
યની આર્યભૂમિ વિષે જોડ દાનિ,
કરો ફર તેને તમે દિવ માની

પાછળના બે લાગ લખાયા જણાતા નથી 'સુનીતિબોધ ને અતે જાહેરખગમા લખ્યું છે કે મત્યમાગા' એ નામનું એક સુનીતિબોધક પુસ્તક મે સ્વીતે તૈયાર કરેનું છે તે પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે કે નદિ પોતાના અતેમ મગી સકતી નથી તમેની નકલ પણ ઉપસબ્ધ વિચારો અને અનુભવી તેમને ખ્યાન ધણો જોડો હતો અને એ પ્રથમા એવી અમન મકતાનુ મૂળ માનતા તે લખે છે

“ મુમુક્ષુ જીવે અર્થક નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપતું
લેઈએ. નહિ તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે. દ્રવ્યાદિ
ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં મંગિાપાંગ ન્યાયમંપન્ન રહેતું તેનું નામ
નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જાય એવી દશા આવ્યે
ત્યાગ ધૈર્ય અગ અગ્રપમાં પ્રગટે છે. અને તે જ જીવને
મત્પુરુષના વચનનું તથા આરાધનનું અદ્ભુત સામર્થ્ય,
માદાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે અને મર્વ વૃત્તિઓ
નિરપજો વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ મિદ્ધ થાય છે.”

*

*

*

“પુષ્પમાળા” એ પણ તેમનું ૧૬ વર્ષની ઉંમર
પહેલાંનું લખાણ ગણાય છે. તે ‘શ્રીમદ્ગણચક્ર’ ગ્રંથમાં
૧ અંક હેઠળ પ્રમિદ્ધ થયેલું છે. તેમાં સુત્રાત્મક વાક્યોની
રચીધી, તથા માળાની પેઠે નિત્ય આવર્તન કરી શકાય એ
રેખાથી ૧૦૮ જોલ લખ્યા છે શરૂઆતમાં, “ગત પૂરી થઈ,
નવો દિવસ આવ્યો, ગયા દિવસ ઉપર નજર નાખી જાઓ
અને નિર્દેશ મેળેવા વખત માટે વિચાર કરો, કરવાનાં
કામોની આગતમા મમય, શક્તિ અને પરિણામ તપાસી લો,
વખત અમુક્ય છે એ યાદ રાખો અને અયોગ્ય રીતે કાર્મ

ત્યાર બાદ, ખાવાપીવામાં મિતાહારી થવાનું, તથા કામગોમીમાં સંયમી થવાનું મુશ્કેલી, છવનના અંતિમ લક્ષ્ય પ્રત્યે પણ દુર્લભ ન કરવાની તાકીદ આપી છે. ધર્મનું મૂળ સત્પુરુષોનો વ્યવહાર છે; લુદ્ધ લુદ્ધ ધર્મોમાં માત્ર દષ્ટિભેદ છે, તાત્ત્વિક ભેદ નથી; ધાર્મિક છવનમાં આવશ્યક વસ્તુ અમુક મત કે સંપ્રદાયમાં હોવાપણું નથી, પરંતુ મંસારમગ નાશ થાય તેવી ભક્તિ, નીતિ અને સદાચારની ક્રિયાઓ છે; અને તેને માટે ઓછામાં ઓછો અર્થો પ્રદર પણ આપવો જોઈએ એમ મુચ્ચું છે. તથા વાસ્તવિક આત્મચિંતન જે થયું તેટલા પૂરતો જ આજનો દિવસ મરણ થયો એમ જણાવી, સતી વખતે ધરી પોતાનાં કામોનો હિસાબ કાઢવાનું મુચ્ચવી માગા પૂરી કરી છે.

*

*

*

‘પુષ્પમાળા’ પછીનું તેમનું તે સમયનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક ‘મોક્ષમાળા’ છે. તે તેમણે ૧૬ વરસ અને પાંચ માસની ઉંમરે ત્રણ દિવસમાં લખ્યું હતું. તે પુસ્તક વિષે તે પોતે જણાવે છે : ‘તત્ત્વજ્ઞાન પામવાની જિજ્ઞાસા લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય તે માટે તત્ત્વજ્ઞાન અને શીક્ષનો બોધ આપવાના ઉદ્દેશથી આ ૧૦૮ પાઠો લખેલા છે નવા બિહરતા યુવાનોની કેળવણીમાં આ સાચી કેળવણીની ખામી દૂર કરી, તેમને અર્થોઅર્થ વાંચનમાર્ગી બનાવી તેમને સન્માર્ગે દોરવાનું તેમાં પ્રયોજન છે.’ કથાઓ અને ઉદાહરણોથી રસિક બનાવેલા તે પાઠોના વિવરનો સાર આ પ્રમાણે છે :—

જગતમા કોઈ મુખી તો કોઈ દુઃખી એમ વિવિધ દશામાં પ્રાણીઓ નજરે પડે છે. ને ઉપરથી સમજાય છે કે

શ્રીમદ્દત્તો અક્ષરદેહ

પુનર્જન્મ છે અને દરેક પોતપોતાના કર્મો અનુમાર તે બધું પામે છે અમૂલ્ય એવો મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તો હાણિક સુખોમા અને પરિણામે દુઃખદાયક પદાર્થોમા તેને પૂરે ન કરતા જેનાથી આત્મા આ દુઃખદાયક બધનો છેદીને બહાર નીકળે અને સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરે એમ કરવું એ જ હતાપણ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી જીવ અને જગતનું સ્વરૂપ ન મમજાય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી અનેક મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓમા આધક્યા જ કરવાનું અને દુઃખો વેઠ્યા કરવાના મનુષ્યદેહમા જ તે જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. તે જ્ઞાન મતપુરુષોને આશ્રયે રહેતું છે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મનુષ્યજન્મ મક્કા કરવો એ જ મનુષ્યનું એકમાત્ર કર્તવ્ય છે

પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે તથા તરવો જાણના નેઈએ ૧ મત્ દેવ, ૨ સત્ ધર્મ અને ૩ મત્ ગુરુ પોતાના બધા પ્રકારના દોષો અને અપૂર્ણતાઓ દૂર કરી જેણે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે મત્ દેવ છે અનાદિકાળથી જીવ અજ્ઞાનજન્ય વામનાઓને લીધે મામારિક પદાર્થોમા આધક્યા કરે છે, તે અવોગતિમાથી તેને મચાવે તેનું નામ ધર્મ. તેનું માથું સ્વરૂપ તે પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી અને તેનું દર્શન કરવું તે છે. તેને ઉપયોગી થનાર તત્ત્વો — જેની કે દયા, મત્ય, અહિંસા, અહાય, અપરિમલ વગેરે — પણ ધર્મ જ કહેવાય છે સામારિક બ્યવહારમા જેમ બોમિયાની કે મવાહકાગની જરૂર પડે છે, તેમ ધર્મની જામતમા પણ દોરતાગની જરૂર પડે છે તે મદ્ગુરુ કહેવાય છે મદ્ગુરુની પામેથી ધર્મ જાણી, પ્રાણની પરવા કર્યા વિના તેમા દદ રહેતું સત્મંગ એ મર્વ સુખનું મૂળ છે, વિકારો

દૂર કરવાનું સાધન છે અને આત્માના રોગો નિવારવાનું ઔષધ છે.

દરેક ધર્મવાળા પોતાના ધર્મને સાચો માને છે. પરંતુ જે કોઈ ધર્મથી આત્માના રોગો ઓછા થતા હોય, તેની ક્રમિક ઉત્પત્તિ સધાતી હોય અને સર્વ જીવોનું અભય પ્રાપ્ત થતું હોય તે સાચો ધર્મ છે. જૈન ધર્મમાં જીવ, અજીવ, પાપ, પુણ્ય, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષનું જે વિવેચન છે, તે મનુષ્યને તેના આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં અત્યંત સહાયક થાય તેવું છે. તીર્થંકર મહાપ્રભુએ જૈનધર્મ કેવળ જીવોના કલ્યાણાર્થે, પોતે જીવ અને જગતનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પામ્યા પછી ઉપદેશ્યો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ આત્માનું કલ્યાણ સાધી શકાય છે. અને તેવો ગૃહસ્થાશ્રમ જ શ્રેષ્ઠ છે. તે ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ અને નીતિના નિયમો અનુસાર ચાલતો હોય, અને તેનું લક્ષ્ય આત્મમોક્ષની પ્રાપ્તિ હોય.

આખા મંસારનું મૂળ કામવાસના છે. એ ભોગ કેવળ શોકનું કારણ છે. તેનાથી જ્ઞાન અને ધ્યાન ટળે છે, અને અજ્ઞાન જાગે છે. વસ્તુ જેમ પાત્ર વિના ન રહી શકે તેમ આત્મજ્ઞાન બ્રહ્મચર્ય વિના રહી ન શકે. ત્યાં સુધી ઇદ્રિયો પોતપોતાના વિષયો મત્સ્યે નિરંકુશ દોડ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી માણસ કોઈ પણ પ્રગતિ કરી શકતો નથી. જે કોઈ ઉપદેશ છે તે મનનો નિગ્રહ થયા વિના સફળ થવો અશક્ય છે. તે નિગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા આહારવિહારની નિયમિતતા, અપ્રમાદ, કામભોગોમાંથી નિવૃત્તિ, વખતનો જાગૃતિપૂર્વક સદુપયોગ — વગેરે પ્રયત્નપૂર્વક સેવવાં જોઈએ.

પણ એ અમૂલ્ય ચીજ છે. ચક્રવર્તી આપું રાજ્ય આપીને પણ ગયેલી પણ પાછી ન મેળવી શકે. વિવેક એ જોમ ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ છે તેમ પ્રયત્ન એ એનું ઉપતત્ત્વ છે. રોજના વ્યવહારમાં અટવાઈ ન જતાં પ્રયત્નપૂર્વક આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે વખત કાળસ પાડવો. જગતના દોષોમાંથી તરી ગયેલા મિદ્ધાભ્રાઓની ભક્તિ કરવી, તેનાથી આપણામાં તેમને માર્ગે જવામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે તથા બળ મળે છે. એમ મોક્ષના માર્ગમાં લાલદાયક ભાવ ઊપજે તેવી ક્રિયા અમુક કાળ મુધી રોજ નિયમિત, ધન વચન અને કાયાના પાપભાવને રોકી કરવી અને આત્મચિંતનમાં લીન રહેવા પ્રયત્ન કરવો એનું નામ સામાયિક. તેને માટે જે વખત કાઢ્યો હોય તેને વિવેકપૂર્વક મનન, પદન અને ધ્યાનાદિકમાં એકાગ્રતા અને સાવધાનતાથી ઉપયોગમાં લેવો.

*

*

*

પરંતુ 'મોક્ષમાળા' પુસ્તક છપાતાં વાર લાગવાથી, અગાઉથી થયેલા આહવાને તેમણે 'ભાવનાબોધ' નામનું એક નાનું પુસ્તક બેટ આપ્યું હતું. તેમાં અધ્યાત્મજીવન ગાળવા ધમ્મજાને જે બાર ભાવનાઓ જીવનમાં દૃઢ કરવાની છે તેમને રોચક દૃષ્ટાંતોથી સમજાવી છે.

૧. અનિત્યભાવના : મંસારના સર્વ પદાર્થો, મંબંધો અને સુખો ક્ષણિક છે અને તેમની પાછળ પડનાર પસ્તાય છે એમ ચિંતવું તે.

૨. અચરણભાવના : મરણ સમયે અને દુઃખને સમયે પોતાના પ્રિય મંબંધોઓ કે કામભોગો ચરણ આપી શકતા નથી એમ ચિંતવું તે.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

૩. એકત્વભાવના : આત્મા એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે; પોતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવામાં કાંઈ ભાગીદાર થવાનું નથી એમ ચિંતવવું તે.

૪. અન્યત્વભાવના : સંસારના બધાં પદાર્થો સ્વતંત્ર હોઈ, કાંઈ કાંઈનું થઈ શકતું નથી એમ ચિંતવવું તે.

૫. અશુચિભાવના : બહારથી રમણીય દેખાતું શરીર રોગરોગનું ધામ તથા અપવિત્ર વસ્તુઓનું બનેલું છે એમ ચિંતવવું તે.

૬. સંસારભાવના : સંસારનાં બધાં સુખો ક્ષણિક તથા પરિણામે અનંત દુઃખનાં કારણ છે એમ ચિંતવવું તે.

૭. આસવભાવના : રાગદેવ, અમાન વગેરે પાપને પ્રવેશ કરવાનાં દાર છે; અને તેનાથી આત્મા મૂઠ બની સંસારમાં રખડી દુઃખી થાય છે એમ ચિંતવવું તે.

૮. સંવરભાવના : જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ વગેરે એ પાપને આવતાં રોકવાનાં ઉપાય છે એમ ચિંતવવું તે.

૯. નિર્જરાભાવના : તપ વગેરેથી તથા શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષના સેવનથી જ્ઞાનધ્યાનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ કર્મો ખંખેરી નાખી શકાય છે એમ ચિંતવવું તે.

૧૦. લોકસ્વરૂપભાવના : શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું લોકસ્વરૂપ તપાસી દેવમનુષ્ય વગેરે કાંઈ ગતિમાં કાંઈ જ સુખ નથી, પરંતુ સુખ માત્ર સિદ્ધલોકમાં એટલે કે મુક્ત દશામાં છે એમ ચિંતવવું તે.

૧૧. બોધદુર્લભભાવના ૧૨. ધર્મદુર્લભભાવના : બોધ અને ધર્મનું જ્ઞાન તથા શીલ પ્રાપ્ત થવાં દુર્લભ છે એમ ચિંતવવું તે.

શ્રીમદનો અક્ષરદેહ

*

*

*

આ ઉપરાંત એ અરમામા તેમણે નીચેના અથો લખ્યા હોય તેમ ગણાય છે સંસ્કૃત મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે 'નમિરાજ' નામે એક કાવ્યગ્રંથ તેમણે લખ્યો છે. તેમા શાતરમ પ્રધાન રાખી નવે રસને ખીન્યા છે તેમા ધમ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થનો ઉપદેશ કરી અતે મોક્ષમાર્ગ વર્ણવ્યો છે એ પાચહજાર શ્લોકનો અથ તેમણે ૭ દિવસમા રચ્યો હતો પરંતુ એ ગ્રંથ ઉપવખ્ધ નથી તેમજ તે છપાયો હતો કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નથી

'શ્રીમદ્રાજવ્યદ્ર' અથમા 'વચનામૃત' નામથી ૧૨૦ બોત તેમણે 'પુણ્યમાળા'ની શૈલીમા લખેના તે અક ૭ હેકગ છપાયા છે તેમા પણ અદિમા મત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપ્રમાદ, નીતિ, તથા મોક્ષ તત્ત્વોનુ સુત્રાત્મક શૈલીમા કથન છે આ વચનામૃતોના ૧૬મા બોલમા લખ્યું છે કે 'વચનસામશતી' પુન પુન રમરણમા ગણે તે સૂચવે છે કે તેમણે ખીજ પણ તેમા માતસો બોલ લખ્યા છે 'તત્ત્વગાન' નામનો તેમના વચનામૃતોમાથી તૈયાર કરેલો નાનો મંત્રક બહાગ પડ્યો છે તેમા 'મહાનીતિ'ના સાતસો બોન આપેના છે, તે પણ આ અરસામા જ લખાયા હોય એમ લાગે છે

સત્તર અઢાર વર્ષની વયે શ્રીમદે લખેના દાર્શનિક દોહગ લગભગ એસી જેટલી મંખ્યામા પ્રાપ્ત થયા છે તે અગ્ર ૮ છે તેમા નીતિવ્યવહારની શિખામણ મુખ્ય છે તે

છે. પછી તે બંને દોષો ટાળવાનો ઉપાય 'સદ્ગુરુચરણની ઉપાસના' બતાવી, સદ્ગુરુનાં લક્ષણ અને માહાત્મ્ય મંત્રોપમાં વર્ણવી, સદ્ગુરુના કે તેમના સમાગમના અભાવે આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં સત્યાઓનો અભ્યાસ મધ્યસ્થ શુદ્ધિએ કરવાની ભલામણ કરી છે. પછી, આત્મચાન પામવા ઇચ્છનારે સ્વચ્છંદ અને મતાર્થોપણું ટાળવાં જોઈએ; મોક્ષમાર્ગમાં સ્વચ્છંદ (એટલે કે સ્વશુદ્ધિએ તત્ત્વનિર્ણય) એ મહાન વિગ્રહ છે તથા મતાર્થોપણું એ તેનું જ એક રૂપ છે, એમ દર્શાવી સાચા આત્માર્થોનાં લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં છે.

ત્યાર બાદ એક ગાથામાં ૭ પદનો* નામનિર્દેશ આવે છે. અને તે દરેક પદ ઉપર શિષ્યની શંકાઓ અને ગુરુના ખુલાસા રૂઝ થાય છે. જેમકે, 'આત્મા છે' એ પદ ઉપર શંકા કરતાં શિષ્ય જણાવે છે કે, 'જીવ દેખાતો નથી, માટે જીવ નથી. અંથવા દેહ જ આત્મા છે.' પછી ગુરુ અનેક સરળ મુક્તિઓથી તે નાસ્તિકવાદનું ખંડન કરે છે. તે જ પ્રમાણે આત્માના નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ અને બોક્તૃત્વ વગેરે પદો ઉપર પણ શિષ્ય શંકાઓ કરે છે અને ગુરુ તેના જવાબ આપે છે.

ઉપસંહારમાં, આ ૭ પદ વિષે વિચાર કરવાથી તેમજ તેમને વિષે નિઃશંક થવાથી સમપ્રીત પ્રાપ્ત થશે એમ જણાવી, મિથ્યાત્વરૂપી મહાન રોગ ટાળવાં સદ્ગુરુરૂપી મહા-વેદને શોધી, તેની આરાધ્નુ પથ પાળી, તેમના બોધનો

* જુઓ આગળ પાન ૧૧.

વિચાર ધ્યાનમાં લેવા રૂપ ઔષ્ઠની લલામણુ કરી છે તથા
 'આ કાળ વિષમ હોવાથી મોક્ષ ન મળે' વગેરે વિચારો તથા
 સત્પુરુષાર્થ કરી પરમાર્થ માધવા ગ્રેણુ કરી છે અતમા,
 આત્માનું પાન્માર્થિક સ્વરૂપ વિચારના છતાં મહાવ્યવહારૂપી
 મોક્ષના સાધનો પ્રત્યે બેદરકાર ન બનવાની ચેતવણી આપી
 છે અને જણાવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી તે જ્ઞાન યથાર્થ પ્રાપ્ત
 થયું નથી ત્યાં સુધી પાન્માર્થિક સ્થિતિની વાતો કરવામાં
 માત્ર નથી માટે દયા, શાંતિ, મમતા, લાભ, મત્ય, ત્યાગ,
 વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું મેવન કરતા કરતા જાગ્રત રહેવું
 એ જ યોગ્ય છે

૨

હવે શ્રીમદે કરેના ભાષાતરો અને અન્ય લેખકોના
 અથ હિપર લખેના વિવેચનો દૂકમાં જોઈ જઈએ
 સંપૂર્ણ પુસ્તકનું ભાષાતર માત્ર એક જ શ્રીમદે કર્યું છે
 દિગંબર જૈન આઆમમાં અગ્રગણ્ય શ્રીકુદકુદાચાર્યનો
 'પર્યાલિકાય' અથ પ્રમિદ્ધ છે તેનો જ તે અગ્ન શબ્દશ
 અનુવાદ છે તેના હિપર વિવેચન કે ગીકા કાર્ષ જ કર્યું
 નથી ખૂટતા શબ્દો પણ કૌમમાં મૂકી અનગ પાળ્યા છે
 મૂળ લેખક જ ગુજગતીમાં લખતા હોય તેવી પ્રૌઠ અને
 મંબીર રૈલીમાં તે અનુવાદ થયેલો છે

શ્રીદશવૈકાલિક મિદ્ધાતમાંથી શ્રીમદે સ ૧૮૪૫માં
 'મંચતિમુનિધર્મ' વિષે ૫૧ જોન લખ્યા છે પ્રથમના આઠ
 ખોલ ચોયા અધ્યયનમાંથી લીધા છે અને નવમાંથી છત્રીસ
 સુધીના છતાં અધ્યયની નવથી છત્રીસ ગાથાઓ હિપરથી

શ્રીમદનાં સ્મારકો

શ્રીમદે પોતાની હયાતીમાં જ ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ની ચોજના બની કરી હતી એ વાત ઉપર આવી ગઈ છે તે મંડળે જે અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર પાડ્યા છે તે શ્રીમદનું અનેરું સ્મારક જ છે. તે મંડળે વળી શ્રીમદના પત્રો, નોંધો વગેરે એકત્રિત કરી તથા મંશોધિત કરી “શ્રીમદ્રાજવ્યંદ્ર” નામનો જે ગ્રંથ પ્રમિદ્ધ કર્યો છે તે પણ તે મહાપુરુષનું એક અદ્ભુત સ્મારક છે. તે ગ્રંથમાં એટલી બધી મામમી કાળજીપૂર્વક એકઠી કરવામાં આવી છે કે તેને જાવપૂર્વક વાચનાગ આગળ શ્રીમદનું મંપૂર્ણ આત્મ જીવન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

શ્રીમદની સૂચના અનુસાર શ્રી અંબાલાલભાઈ મુમુક્ષુભાઈને ઉપયોગી પુસ્તકો મંગાવી રાખી શ્રીમદ સૂચવે તે પ્રમાણે જે જેને ચોખ્ખો હોય તેને મોકલી આપતા. ખરીદવાની ઇચ્છા હોય તે કિંમત આપી ગળી લેતા, નહિ તો અભ્યાસ કરી પાછું મોકલતા. આ પ્રમાણે ચાલની ૫૦૪૫

“શ્રી સુબોધ પાદશાળા” નામની જે મંથા નાના પાયા ઉપર સ્થપાઈ હતી તે હજુ પણ ચાલે-છે અને ખંભાત તથા આલુઆલુના જિજ્ઞાસુઓની યથાયોગ્ય સેવા બજાવે છે.

શ્રીમદ ખંભાત પાસે વડવા મુકામે ધણો વખત નિરૂત્તિ અર્થે આવીને રહેતા. તે સ્થાન એકાંતમાં આવેલું હોઈ સત્સંગ તેમજ શ્રીમદના અમરશ્રાવે ઉત્તમ લાગવાથી સ્વ. પોપટલાલ મહોકમચંદ અને શ્રીમદના અન્ય પ્રશંસકોએ ત્યાં એક મુંદર મકાન અને દેગસર મહિત “નિમ્નભ્યાસ-મંડપ” સ્થાપ્યો છે.

કચ્છના વતની, બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા તથા સ્થાનક-વાસી સંપ્રદાયમાં જૈન દીક્ષા પામેલા એક શ્રી રત્નરાજ નામના સાધુ મારવાડમાં રહેતા હતા. તે સત્તી શોધને અર્થે કોઈ પણ સંપ્રદાયના સંતવિદ્વાનોનો સમાગમ કર્યા કરતા. તેમણે શ્રીમદની ખ્યાતિ માંભળી અને તેમને મળવા મારવાડથી તે ગુજરાત આવવા નીકળ્યા. પરંતુ ત્યાર પહેલાં શ્રીમદનું અવમાન થઈ ગયું હોવાથી ખિન્ન થઈ તે શ્રીમદના પતિયમાં આવેલા કોઈ તેમના ભક્તની શોધમાં નીકળી, શ્રી લઘુરાજ સ્વામી (શ્રી લક્ષ્મણ) પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના સમાગમથી તથા શ્રીમદનાં વચનોના અભ્યાસથી તેમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તે ધણો વખત શ્રી લક્ષ્મણના સંગમાં રહ્યા. ત્યાર બાદ, શ્રીમદના અમારક તરીકે, મિદ્ધપુર પાસે રાજપુર ગામની નજીક “શ્રી રાજમંદિર આશ્રમ” સ્થાપી હાલ તે ત્યાં રહે છે.

શ્રી લઘુરાજ સ્વામી ક્યાંય સ્થિર રહ્યા વિના વિચર્યા કરતા, ધીમે ધીમે વૃદ્ધાવસ્થા તથા વ્યાધિને કારણે પગની

શક્તિ ધરી જતાં, સંદેશરમાં બેઠા મળેલા શ્રીમદના ભક્તોએ શ્રીમદના સ્મારક તરીકે એકાદ મહાન બનાવી ત્યાં રહેવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો. ત્યારે તે ત્યાં રહેવા કબૂલ થયા. તે મુજબ અગાસ્ટ સ્ટેશન પાસે “શ્રીમદ રાજચંદ્ર આશ્રમ”ની સ્થાપના થઈ. શ્રી લઘુગુજ સ્વામી ધણો વખત ત્યાં રહેતા હોવાથી ઘણા મુમુક્ષુઓએ પોતાને ખર્ચે ત્યાં મકાનો બનાવ્યાં છે, અને હાલ કાયમ પચાસથી સો માણસો ત્યાં રહે છે. આશ્રમમાં શ્વેતાંબર દિગંબર એવા કોઈ પંથનું વાતાવરણ ન હોવાથી અનેક કુંળર્મપ્રદાયના જુદા જુદા જિજ્ઞાસુઓ ત્યાં આવે છે અને રહે છે.

સ્વ. પૂંજભાઈ હીરાચંદની ઉદાર મખાવતથી અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા ‘શ્રીમદ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર’ નામની સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. હાલ તે સંસ્થાનાં પુસ્તકો મુજરાત વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાં અંતર્ગત છે.

આ બધાં સ્મારકો કરતાં શ્રીમદનાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્મારકો તો શ્રીમદના રંગથી રંગાયેલા અનેક મુમુક્ષુઓ છે. કોઈ મતમતાંતરનો આગ્રહ રાખ્યા વિના શ્રીમદના જીવનોપદેશ અનુસાર પોતાનો પુરુષાર્થ દાખવતા તે સર્વને નમ્રભાવે નમસ્કાર કરી આ દુઃક જીવનરેખા પૂરી કરીશું.

શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા

ખંડ ૨ લો

ગાંધીજીનાં સંસ્મરણો

રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો।

પ્રાસ્તાવિક

શ્રીમદ રાજચંદ્રના પત્રો અને લખાણોની (નવી) આવૃત્તિને સારુ પ્રગટાવના લખવાની માગણી મારી પાસે જેને હું મારા વડીલ બાઈ સમા ગણુ છુ એવા શ્રી. રેવાશંકર જગજીવને કરી તેનો હું ઇનકાર નથી કરી શક્યો. શ્રીમદ રાજચંદ્રનાં લખાણોની પ્રગટાવનામા શુ લખવું એ વિચારતા મને એમ લાગ્યું કે તેમનાં સ્મરણોના થોડા પ્રકરણો મેં યરોડાના કેદખાનામાં લખ્યાં તે આપુ તો જે અર્થ મૂરે. એક તો જે પ્રયાસ મેં જેલમાં કર્યો તે અધૂરો છતાં કેવળ ધર્મવૃત્તિથી લખાયેલો હોવાથી મારા જેવા મુમુક્ષુને તેનો લાભ મળે અને ખીજા જેઓને શ્રીમદનો પરિચય ન થયો હોય તેઓને તેમનો કંઈક પરિચય મળે અને તેથી તેમના કેટલાંક લખાણો સમજવામાં મદદ મળે.

નીચેનાં પ્રકરણો તો અધૂરા છે. હું પૂગ કરી શકું એવું મને લાગતું નથી. કેમકે અવકાશ મળે તોયે જે મેં

શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા

લખ્યું છે તેનાથી આગળ બહુ વધવાની મારી ધમ્મ નથી થતી તેથી છેલ્લું પ્રકરણ જે અધૂરું રહ્યું તે પૂરું કરી તેમાં કેટલી-વસ્તુનો મમાવેશ કરી દેવા ધમ્મ હું

એ પ્રશ્નોમા એક વિષયનો નિચાર નથી થયો તે વાચનારની પાસે જગૂ કરવો ઇષ્ટ ગણ્યું હું કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રીમદ્ પત્નીમમા તીર્થંકર ધર્મ ગયા કેટલાક એમ માને છે કે તેમણે મોક્ષ મેળવી લીધો આ બન્ને માન્યતા અથોઅ છે એમ મને લાગે છે એ માન્યતા ધરાવનાર શ્રીમદ્દને ઓગખતા નથી અથવા તીર્થંકરની અથવા મુખ્ય પુરુષની વ્યાખ્યા બીજી કરે છે આપણા પ્રિયતમને સારું પણ આપણે સત્યને હજીવું કે મસ્તું ન કરીએ મોક્ષ અમૃત્ય વસ્તુ છે મોક્ષ આત્માની અતિમ સ્થિતિ છે મોક્ષ એવી મોઘી વસ્તુ છે કે તે મેળવતા જોડેલો પ્રયત્ન સમુદ્ગતિરે બેસી એક મળી લઈ તેની ઉપર એક એક બિંદુ ચઢાવી સમુદ્ગતિનેચનારને કરવો પડે અને ધીરજ રાખવી પડે તેના કમ્તાયે વિશેષની આવશ્યકતા છે એ મોક્ષનું મંપૂર્ણ વર્ણન અસંભવિત છે તીર્થંકરને મોક્ષ પૂર્વેની વિભૂતિઓ મહજ પ્રાપ્ત હોય આ દેહે મુક્ત પુરુષને રોગાદિ હોય નહિ નિર્વિકારી શરીરમા રોગ મંભવતો નથી રાગ વિના રોગ હોય નહિ જ્યાં વિકાર ત્યાં રાગ રહેતો જ હોય, જ્યાં ગમ ત્યાં મોક્ષ સંભવે નહિ મુક્ત પુરુષને જોઈતી વીતરાગતા કે તીર્થંકરની વિભૂતિઓ શ્રીમદ્દને પ્રાપ્ત નહોતી ધર્મ સામાન્ય મનુષ્યોના પ્રમાણમાં શ્રીમદ્દની વીતરાગતા અને વિભૂતિઓ ઘણી વધારે હતી, તેથી આપણે તેમને લૌકિક જાણમાં વીતરાગ અને વિભૂતિમાન કહીએ પણ મુક્ત

પુરુષને નારુ ક પાયેલી ચીતગતતાને અને તીર્થકરની વિભૂતિઓને શ્રીમદ નરોતા પહોંચી શક્યા એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે આ કઈ એક મહાન કે પૂજ્ય વ્યક્તિનો દેવ બતાવવાને મારુ નથી લખતો પણ તેમને અને મત્યને ન્યાય મળવા ખાતર લખુ છુ આપણે મંમારી હવો શ્રીએ સારે શ્રીમદ અમમારી હતા આપણને અનેક યોનિઓમા ભટકક પડશે ત્યારે શ્રીમદને કદાચ એક જન્મ ખમ થાઓ આપો કદાચ મોહથી દૂર ભાગતા હોઈશુ ત્યારે શ્રીમદ સાગવેગે મોહ તન્દ્ર ધસી ન્હા હતા આ થોડો પુરુષાર્થ નથી એમ છતા મારે કહેવ જોઈએ કે શ્રીમદ જે અપૂર્વ પદનુ નેમણે પોતે મુદ્દ વર્ણન કયુ છે, તે પામી નહોતા શક્યા તેમણે જ કયુ છે કે તેમના પ્રવામમા તેમને સહનનુ ગણુ વચમા આવુ તે ઓગ મવુ બાકી રહી ગયુ પણ શ્રીમદ ગજચક્ર અમાધાન્ય વ્યક્તિ હતા તેમના લખાણુ એ તેમના અનુભવના બિંદુ મમા છે ન વાચનાર વિચારનાર અને ન પ્રમાણે ચાનનાને મોહ મુનભ થાય તેા કનાયો મોગા પડે નને મસાર વિરે ઉારીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આ માર્ગી મને

આપના ઉપથી વાચનાર જોશે કે શ્રીમદના લખાણુ અધિારીને મારુ છે બધા વાચનાર તેમા રમ નહિ હઈ મોકે દીકામને તેની ગીકાનુ મગણુ મગશે પણ શ્રદ્ધાવાન તેા તેમાથી ગ્સ જ છૂટશે તેમના નખાણોમા મત નીતરી ન્હુ છે ગેવો મને હમેશા ભામ આન્યા છે તેમણે પોતાનુ ગાન બતાવવા મારુ એક પગ અક્ષર નવી લખ્યો લખનારનો હેતુ ગાયનારને પોતાના આત્માનદમા ભાગીદાર

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં જણાવેલ જ નોર્મએ એમ રાયચંદલાઈએ પોતાના જીવનમાં બતાવી આપ્યું હતું. ધર્મ કંઈ એકાદશીને દહાડે જ, પણ સર્વમાં જ, ઈંદને દહાડે કે ગર્વવારે જ પાળવાનો, અથવા તે મદિરોમાં દેરાઓમાં, દેવગોમાં ને મસ્જિદોમાં જ પાળવાનો, પણ દુઝાનમાં કે દગબાન્માં નહિ એવો કોઈ નિયમ નથી, એટલું જ નહિ પણ એમ કહેવું એ ધર્મને ન ઓગળવા બરાબર છે એમ રાયચંદલાઈ કહેતા, માનતા, ને પોતાના આચારમાં બતાવી આપતા.

તેમનો વેપાર હીરામોતીનો હતો. શ્રી રેવાશ કર જગજીવન ઝવેરીની સાથે લાગીદાર હતા. આથે કાપડની દુકાન પણ ચલાવતા. પોતાના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રામાણિકપણ જાળવતા એવી આરી ઉપર તેમણે ઇપ પાડી હતી. તેઓ સોદા કરતા તે વખતે હું કોઈ વાગ અનાયાસે હાજર ગાહતો. તેમની વાત સ્પષ્ટ અને એક જ હતી 'ચાલાકી' જેવું હું કંઈ જોતો નહિ. સામેનાની ચાલાકી પોતે તરત કળી જતા. તે તેમને અસહ્ય લાગતી. એવે વખતે તેમની બૂકડી પણ ચડતી, ને આખોમાં લાલાશ હું નોર્મ શકતો હતો.

ધર્મકુશળ એ વ્યવહારકુશળ ન હોય એ વહેમ રાયચંદલાઈએ ખોટો નિહ કરી બતાવ્યો હતો. પોતાના વેપારમાં પૂરી કાગજ ને હોશિયારી બતાવતા હીરામોતીની પરીમા ઘણી ગ્રીણુવટથી કરી શકતા. જો કે અંગ્રેજી યાન તેમને નહોતું છતાં પારિસ વગેરેના તેમના આડતિયા તરફથી આવેલા કાગળો, તારોના મર્મો તરત સમજી જતા ને

રાયચંદલાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

પણ સ્મરણો લખવાની પણ મારી શક્તિ અથવા ચોખ્ખતા વિષે મને શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. અવકાશ હોય તો તેમનાં સ્મરણો લખું એવો ઉદ્દેશ મેં એકથી વધારે વખત કાઢેલો મને પાદ છે. તેમના એક શિષ્ય કે જેમને સારુ મારા મનમાં ધણું માન છે, તેમણે તે સાંભળેલું અને આ આશંકા મુખ્યત્વે તેમને મંતોષવાને ખાતર છે. શ્રીમદ રાજચંદ્ર જેમને હું રાયચંદલાઈ અથવા કવિ એવા નામથી પ્રેમ અને માનપૂર્વક ઓલાવતો, તેમનાં સ્મરણો લખી તેમનું રક્ત્ય મુમુક્ષુ પામે મૂઠવું એ મને ગમે. હવે તો મારો પ્રયાસ કેવળ મિત્રને મંતોષવા પૂરતો છે. તેમનાં સ્મરણોને હું ન્યાય આપી શકું તેને સારુ મને જૈનમાર્ગનો સારો પરિચય હોવો જોઈએ. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે નથી. તેથી મારું દષ્ટિબિંદુ હું અત્યંત મંકુચિત રાખવાનો છું. જે જે સ્મરણોની મારા જીવન ઉપર જાપ પડી છે તેની નોંધ અને તેમાંથી જે શિક્ષણ મને મળ્યું છે તે જ આપી હું સંતોષ માનીશ. કદાચ જે લાભ મને મળ્યો તે અથવા તેવો તે સ્મરણોથી વાચનાર મુમુક્ષુને પણ મળે.

‘મુમુક્ષુ’ શબ્દ મેં ઇગદાપૂર્વક વાપર્યો છે. ‘બધી જાતના વાંચનારને સારુ આ પ્રયાસ નથી.

મારી ઉપર ત્રણ પુરુષોએ ઊડી જાપ પાડી છે. ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન અને રાયચંદલાઈ. ટોલ્સ્ટોયની તેમના અમુક પુસ્તક દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી, રસ્કિનની તેના એક જ પુસ્તક ‘અનટુ ધિસ લાસ્ટ’ થી, — જેનું ગુજરાતી નામ ‘સર્વોદય’ મેં રાખ્યું છે — અને

શ્રીમદ્દત્તી જીવનચારા

ગયય જામીની તેમની માથેના માઠ પશ્ચિમથી હિંદુધર્મમાં
 મને શું પે। ધર્મ તે મમથે તેના નિરાળમાં મદદ લેનાર
 ગયય દલાર્ધ દત્તા અને ૧૮૯૦ની માનમાં દક્ષિણ અફ્રિકામાં
 હું કેનાઈ પ્રિન્સી સંજ્ઞનોના ખામ મંત્રધર્મા આવેનો
 તેમનું જીવન ૨૧-૭ હતું તે ધર્મચુસ્ત હતો બીજા
 ધર્મવાદીને વિસ્તી થયા મમજનવા એ તેમનો મુખ્ય
 વ્યવસાય હતો જોકે મારે તેમની સાથે બિંધ વ્યાવહારિક
 કાર્યને જ આગળ ધરેનો તો પણ તેમણે માન આત્માના
 કલ્યાણ અથવા ચિંતા કરવા માઠી મારુ એકે દેવતા હું
 સમજી શકો જ્યાં સુધી હિંદુધર્મનું અભ્યસન હું પૂરું ન
 જાણું લઉં અને તેનાથી માગ આત્માને અગતો ન થાય ત્યાં
 સુધી માગ જન્મનો ધર્મ મારે ન જ લગવો જેઈએ તેથી
 મેં હિંદુ અને બીજા ધર્મપુસ્તકો વાચવા શરૂ કર્યા વિસ્તી
 મુસનમાની પુસ્તકો વાંચ્યા નડનમાં થયેના એ /
 મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો તેમની આગળ મારી
 શ્રમજો મૂકી તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ઉપર મારી ધર્મ
 પણ આસ્થા હતી તેમની માથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો તેમાં
 રાયચ દલાર્ધ મુખ્ય હતો તેમની માથે તો મને મ સં
 સંબંધ બંધાર્ધ ચૂકો હતો તેમના પ્રત્યે માન હતું તેથી
 તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો તેનું
 પશ્ચિમ એ આ પુ કે હું ચાલિ પામ્યો હિંદુધર્મમાં મને
 જે જેઈએ તે મળે એમ છે એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો
 આ સ્થિતિને મારુ ગયય દલાર્ધ જવાબદાર થયા એટલે મારુ
 માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધુ હોય જેઈએ તો ખ્યાલ
 વાચનાને કઈક આવશે

એમ જતા મેં એમને ધર્મગુરુ નથી માન્યા, ધર્મગુરુની તો શોધ જ કર્યા કરુ છુ, અને હજુ સુધી મને બધાને વિષે જવાબ 'આ નહિ' એમ જ મળ્યો છે એવા સંપૂર્ણ ગુરુ મળવાને મારુ અધિકાર નોઈએ, તે કથાથી કાઢું.

૨

ગયચંદલાઈની માથે મારી ઝોળખાણુ સન ૧૮૯૧ના જુનાઈ માસમા જે દિવસે હું વિલાયતથી પાછો ફરી મુમર્ષ પટોચ્યો તે જ દિવસે થઈ. એ દિવસોમા દરિયામા તોફાન હોય છે, તેથી આગખોટ મોડી પહોંચેલી ને રાત પડી ગઈ હતી મારેા ઉતારેા દાક્તર — એમ્બ્રિટર — અને હવે ગંગૂતના પ્રખ્યાત ઝવેરી — પ્રાણજીવનદામ મહેતાને ત્યા હતો. ગયચંદલાઈ તેમના વડીલ લાઈના જમાઈ થાય. દાક્તરે જ પચ્ચિય કરાવેયો તેમના બીજા વડીલ લાઈ ઝવેરી રેવાશંકર જગજીવનદામની ઝોળખ પણ તે જ દિવસે થઈ દાક્તરે ગયચંદલાઈને 'કવિ' કહી ઝોળખાવ્યા, અને મને ડહ્યું, 'કવિ જનાયે અમારી સાથે વેપાનમા છે. તેઓ રાની છે, શતાનધાની છે' કોઈએ સૂચના કરી કે મારે કેટલાક શબ્દો તેમને સંભળાવવા ને તેઓ તે શબ્દો ગમે તે ભાષાના હશે તો પણ જે ક્રમમા હું બોલ્યો હઈશ તે જ ક્રમમા પાછા કહી જશે મને આ સાલણીને આશ્ચર્ય થયું. હું તો જીવાનિયો, વિલાયતથી આવેયો, માગ ભાષારાનનો પણ ડોળ, મને વિલાયતનો પવન ત્યારે કંઈ ઝોછો ન હતો. વિલાયતથી આવ્યા એટલે ઊંચેથી જતર્યા મેં મારુ બધું જ્ઞાન કાવળ્યુ અને જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો પ્રથમ તો

મે લખી કાઢ્યા — કેમકે મને ક્રમ કર્યા માદ ગહેવાનો હતો? અને પછી — તે શબ્દો હું વાંચી ગયો તે જ ક્રમમાં ગયચ દહાઈએ દગવેથી એક પછી એક બધા શબ્દો કટી દીધા “ હું રાજી થયો, ચક્રિત થયો અને કવિની સ્મરણ શક્તિ વિશે મારો જીવો અભિપ્રાય બંધાયો વિલાપતને પવન દગવો પાડવા મારુ આ અનુભવ સરૂંમ થયો ગણાય

કવિને અંગ્રેજી જ્ઞાન મુદત ન હતું તેમની ઉંમર તે વખતે પચીમથી ઉપર ન હતી ગુજરાતી નિયાળમાં પણ થોડો જ અભ્યાસ કરેલો છતાં આટલી સ્મરણશક્તિ, આટલું જ્ઞાન અને આટલું તેમની આસપાસનાઓ તરફથી માન આપી હું મોહાયો સ્મરણશક્તિ નિયાળમાં નથી વેચાતી જ્ઞાન પણ નિયાળની બહાર જો ધ્રુવ થાય — જિજ્ઞાસા હોય — તો મળે અને માન પામવાને સારુ વિલાપત કે કથયે જવું નથી પડતું પણ ગુણને માન જોઈએ તો મળી રહે છે, એ પદાર્થપાઠ મને મુખર્ષી જિતરતાં જ મળ્યો

કવિની સાથેના આ પરિચય બહુ આગળ આવ્યો સ્મરણશક્તિ ધણાની તીવ્ર હોય, તેથી અભવાની કશી જરૂર નથી શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ધણાને જોવામાં આવે છે પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી કૂટી બદામ પણ નથી મળતી સંસ્કાર સારા હોય ત્યાં જ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે કવિ સંસ્કારી યાત્રી હતા

અપૂર્વ અવસર એવો હ્યારે આવશે,
 હ્યારે ચર્ચાનું બાધાન્તર નિર્મળ વેળું,
 સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેતીને,
 વિચારશુ કવ મહાપુરુષને પંથ જો ?
 સર્વ ભાવથી ઔદામીન્ય વૃત્તિ કરી,
 માત્ર દેહ તે સચેમ હેતુ હોય જો,
 અન્ય કારણે અન્ય કથું કલ્પે નહિ,
 દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ હોય જો — અપૂર્વ°

રાયચંદભાઈના ૧૮ વર્ષની ઉંમરે નીકળેલા અપૂર્વ
 ઉદ્ગાગની આ પહેલી જો કડીઓ છે.

જે વૈગમ્ય એ કડીઓમાં જળહણી રહ્યો છે તે મેં
 તેમના જો વર્ષના ગાઢ પરિચયમા ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં
 જોયેલો. તેમના લખાણોની એક અમાધારણતા એ છે કે
 પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમા ક્યાયે કૃત્રિમતા
 નથી ખીજની ઉપગ્રહ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી
 પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં
 કંઈકે કંઈકે ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલા જ હોય.
 એ ચોપડીમાં પોતાના મનમા જે વિચાર આવે તે લખી
 નાખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય. એવી રીતે જ
 ‘અપૂર્વ અવસર’ પણ લખાયેલું હોય જોઈએ.

ખાતાં, એમતા, સૂતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં
 વૈગમ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતના કોઈ પણ
 વૈભવને વિષે તેમને મોહ યથો હોય એમ મેં નથી જોયું.

તેમની રહેણીકરણી હું આજ્ઞાપૂર્વક પણ ઝીણવટથી તપાસતો. જોજનમાં જે મળે તેવી મંત્રુષ્ટ ગંતો. પહેલેથી માદો, પહેલેથી, અંગરખું, જેમ, ગરબચતરો ફેંટો ને ધોતી. એ કંઈ બહુ માદ કે છર્ચાખંડ ગંતો એમ મને સમજા નથી. બેચે બેસતું ખુરશીએ બેસતું બંને મગખા હતાં. મામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ બેસતા.

તેમની ચાવ ધીમી હતી, અને જોનાર નમ્ર શકે કે ચાવના પણ પોતે વિચારમાં ચમ્પ છે. આખમાં ચમત્કાર હતો અત્યંત તેજસ્વી, વિદ્યુત્તા જગાયે ન હતી આખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી ચાંદો ગોળાદાર, હોર પાળના, નાક અણીદાર પણ નહિ, ચપટુ પણ નહિ, શરીર એકવક્ર, કદ મધ્યમ, વર્ણુ રયામ દેખાડ ગાંઠ મૂર્તિનો હતો તેમના કંઈમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને માલગતાં માધુર્ય થાકે નહિ ચહેરો હમમુખો ને પ્રકુલિત હતો તેની ઉપર અંતઃનર્વંદની ગ્રાયા હતી. લાખા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો અતાવના કોઈ ફિરમ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે એમ મને યાદ નથી. ડાગળ લખવા બેચે ત્યારે લાખે જ શબ્દ બદલના મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાચનાગ્ને એમ નહિ લાગે કે ક્યાયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાચ્યગ્યના તૂટેલી છે, અથવા શબ્દની પર્મદગીમાં ખોડ છે.

આ વર્ણુન મંચમીને વિશે અંભવે. આલ્યાંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતગંગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હંમેશાં માણુમ અનુભવી શકે છે. ગંગોને કાલવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે ગંગાગહિન થતું કેવું કઠિન છે. એ ગંગ-

રહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી ઉપર જાપ પડી હતી.

મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું પીતરત્યતા છે. જ્યાં મુધી જગતની એક પાનું વસ્તુમા મન ખૂંચેલું છે ત્યાં મુધી મોક્ષની પાત કમ ગમે? અથવા ગમે તો તે કેવળ કાનને જ — એટલે જેમ આપણને અર્થ જાણ્યા સુમન્યા વિના કોઈ મંગીતનો કેવળ સુ જ ગમી જાય તેમ. એવી માત્ર કર્ણપ્રિય ગમ્મતમાંથી મોક્ષને અનુમન્નારુ વર્તન આવતા તો ધણો કાળ વહી જાય. આતર પેગમ્ય વિના મોક્ષની લગતી ન થાય. એની વૈગમ્યગતી કવિની હતી.

૯

‘વશ્નિક તેહનુ નામ, જેહ લ્હુ નવ ખોલે,
વશ્નિક તેહનુ નામ, તોવ એડુ નવ તોયે,
વશ્નિક તેહનુ નામ, ખારે બોલું તે પાને,
વશ્નિક તેહનુ નામ, બ્યાર સદિત ધન વાળે.
વિવેક તોવ એ વશ્નિકનુ, મુલતાન તોવ એ સાખ છે,
વેપાર ચૂકે બે વાલિયો, દુખ દાવાનજ થાય છે.’

—શામળભટ્ટ

મામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે વ્યવહાર કે વેપાર અને પન્માર્થ અથવા ધર્મ એ બે નોખી ને વિરોધી વસ્તુ છે. વેપારમાં ધર્મ દાખલ કરવો એ ગાડપણું છે એમ કરવા જતાં બન્ને બગડે. આ માન્યતા બે ખોટી ન હોય તો આપણે કપાળે કેવળ નિગરા જ લખેલી હોય. એવી એક પણ વસ્તુ નથી, એવો એક પણ વ્યવહાર નથી કે જેમાંથી આપણે ધર્મને દૂર રાખી શકીએ.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં જણાવેલ જ નોંધે એ એમ રાયચંદભાઈએ પોતાના જીવનમાં બતાવી આપ્યું હતું. ધર્મ કંઈ એકાદર્શીને દહાડે જ, પણ મુશ્કેલીમાં જ, ઈંદને દહાડે કે રવિવારે જ પાળવાનો, અથવા તે મંદિરોમાં, દેરાંઓમાં, દેવળોમાં ને મસ્જિદોમાં જ પાળવાનો, પણ દુકાનમાં કે દરબારમાં નહિ, એવો કોઈ નિયમ નથી; એટલું જ નહિ પણ એમ કહેવું એ ધર્મને ન ઓળખવા બરાબર છે, એમ રાયચંદભાઈ કહેતા, માનતા, ને પોતાના આચારમાં બતાવી આપતા.

તેમનો વેપાર હીરામોતીનો હતો. શ્રી. રેવાચંકર જગજીવન ઝવેરીની સાથે ભાગીદાર હતા. સાથે કાપડની દુકાન પણ ચલાવતા. પોતાના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રામાણિકપણે જાગવતા એવી મારી ઉપર તેમણે જામ પાડી હતી, તેઓ સોદા કરતા તે વખતે હું કોઈ વાર અનાયાસે હાજર રહેતો. તેમની વાત સ્પષ્ટ અને એક જ હતી. 'ચાલાકી' જેવું હું કંઈ જાણતો નહિ. સામેનાની ચાલાકી પોતે તરત કળી જતા. તે તેમને અસહ્ય લાગતી. એવે વખતે તેમની જુકુટી પણ ચડતી, ને આંખોમાં લાલાશ હું જોઈ શકતો હતો.

ધર્મકુરાળ એ વ્યવહારકુશળ ન હોય એ વહેમ રાયચંદભાઈએ ખોટો સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. પોતાના વેપારમાં પૂરી કાળજી ને હોશિયારી બતાવતા. હીરામોતીની પરીક્ષા ધણી ઝીણવટથી કરી શકતા. જે કે અંગ્રેજી જ્ઞાન તેમને નહોતું હતું પારિસ વગેરેના તેમના આવડતિયા તરફથી આવેલા કાગળો, તારોના મર્મો તરત સમજી જતા, ને

તેઓની કળા વર્તતાં વાર ન લાગતી. તેમણે કહેલા તર્કો ઘણે ભાગે સાચા પડતા.

આટલી કાળજી ને હોશિયારી જતાં વેપારની ધાસાવેલી કે ચિંતા ન રાખતા. દુકાનમાં બેઠા પણ ન્યારે પોતાનું કામ પૂરું થઈ રહે એટલે ધર્મપુસ્તક તો પાસે પડ્યું જ હોય તે જીધડે અથવા પેલી પોથી કે જેમાં પોતાના ઉદ્દગારે લખતા તે જીધડે. મારા જેવા જિજ્ઞાસુ તેમની પાસે રોજ આવ્યા જ હોય. તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરતાં આંચકા ન ખાય. વેપારને ટાણે વેપાર, ધર્મને ટાણે ધર્મ, અથવા એક જ વખતે એક જ કામ એ સામાન્ય અને મુદ્દર નિયમનું કવિ ખાલન ન કરતા. પોતે સતાવધાની હોઈ તેનું ખાલન ન કરે તે ચાહે. ખીજાઓ તેમનો વાદ કરવા જાય. તો બે ઘોડે ચડનાર જેમ પડે તેમ પડે જ. મંપૂર્ણ રીતે ધાર્મિક ને વીતરાગી પુરુષ પણ જે ક્રિયા જે કાળે કરતો હોય તેમાં જ તે લીન થાય એ યોગ્ય છે એટલું જ નહિ પણ તેને તો એ જ શોભે. એ તેના યોગની નિશાની છે. એમાં ધર્મ છે. વેપાર અથવા એવી કાઈ પણ ક્રિયા જે કરાવ્યું હોય તો તેમાં પણ પૂરી એકાગ્રતા હોવી જ જોઈએ. અંતરમાં આત્મચિંતન તે તો મુમુક્ષુને તેના શ્વાસની પેડે ચાલવું જ જોઈએ, તેથી એક દાણભર પણ તે વંચિત ન રહે. પણ આત્માને ચિંતવતો જતો જે બાહ્ય કાર્ય કરતો હોય તેમાંય તે તન્મય રહે જ.

આમ કવિ નહોતા કરતા એમ હું કહેવા નથી ઇચ્છતો. ઉપર જ મેં કહ્યું છે કે પોતે તેમના વેપારમાં પૂરી કાળજી રાખતા. એમ જતાં મારી ઉપર એવી છાપ

પડી છે ખરી કે દરિયે પોતાના નારીની પામેથી નેઈએ તે ક્રતા વધાર કામ લીધું એ યોગી અપૂર્વતા તો ન હોય? કર્તવ્ય ક્રતા સગીર પણ જવા દેવું નેઈએ એ નીતિ છે પણ સક્રિય ઉપન કઈ વહેરી વઈ તેને કર્તવ્ય માનવું એ ૧૭ છે એવો અતિ ઉત્તમ ગગ દરિયે દગે એમ મને લાગ્યા કર્યું છે

ધણી વખત પગ્માર્થ દષ્ટિએ મારૂંમ સમિત ઉપગત કામ લે છે ને પછી એને પગથી વગતા તણાવ પડે છે એને આપણે ગુણ માનીએ છીએ ને તેની પ્રતિમા કરીએ છીએ પણ પગ્માર્થ એટલે ધર્મદષ્ટિએ નેતા એમ ઉપાડેના મમમા સદ્ગમ મૂર્છા લાવના બહુ મલક છે

જે આપણે આ જગતમા કેવળ નિમિત્તમાત્ર જ દોષીએ આ સરી આપણને લાડે મળ્યું છે ને આપણે તે વાટે તુગ્મ મોક્ષ માધવો એ જ પગમ કર્તવ્ય હોય તો એ માર્ગમા જે વિવ્રકર્તા હોય તેનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો જ નેઈએ એ જ પાગ્મર્થિક દષ્ટિ બીજી નહિ

જે દુઝીયો હું ઉપગ કરી ગયો છું તે પણ બીજે રૂપ ને પોતાની જ ચમત્કારી લાપામા રાખ્યદભાર્મ મને મુલજાવી ગયા હા એમ જતા તેમણે કેટલીક ઉપાધિઓ એવી કેવી વહેલી કે પગિણામે તેમને મખત માંગી મોગવવી પડી?

જે ગાયર્થદભાર્મને પણ પરાપકાર નિમિત્ત મોહે લાયક વાગ ઘેરી લીધા એ મારી માન્યતા ખરી હોય તો 'મહત્તિ યાતિ મૂળાન્નિ નિદ્રાહ કિં કરિષ્યતિ' એ મોક્ષાર્થ અહીં

રાયચ દલાઈનાં દેટલાંક અમરોગ

બરોમ બધ બેમે છે, ને તેનો અર્થ એટલો જ છે ઇ-છા-
પૂર્વક વર્તવાને મારુ ઉપગ્ના કૃષ્ણવચનનો ઉપયોગ કોઈ
કર્તા જણાય છે તે તો કેવળ દુરુપયોગ છે ગયચંદનાઈની
પ્રકૃતિ તેમને બગાડાઈ ગઈ પાણીમા લઈ ગઈ એવા
કાર્યને દોષરૂપે પણ લગલગ મંપૂર્ણ આત્માને વિષે જ
કંપી રાકાય આપણે મામાન્ય માણ્યો તો પગેપકારી
કાર્ય પાછળ ગાડા બનીએ ત્યારે જ તેને કદાચ પહોંચી
વળીએ આ વિષયને એટલેથી જ અમામ કરીએ

એવી પણ માન્યના જોવામા આવે છે કે ધામિક
માણ્યો તો એવા જોળા હોય કે તેને બધા છેતરે તેને
દુનિયાની માગનોની કચી ખમગ ન પડે આ બરોમ
હોય નો કૃષ્ણચંદ્ર અને ગમચંદ્ર બે અવતારો તે કેવળ
મંમારી મનુષ્યોમા ગણાવા જોઈએ ખવિ કરેલા કે જેને
શુદ્ધ જ્ઞાન છે તેને છેતરવો અશક હોવું જોઈએ માણ્ય
ધામિક એટલે નીતિમાન હોય છતાં તે જ્ઞાની ન હોય પણ
મોક્ષને મારુ નીતિ અને અનુલવજાનનો સુગમ જોઈએ.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

અપૂર્ણતા નથી સિદ્ધ કરી શકતા, પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ રાત્રિ
કેતુ દુર્લાભ છે એ સૂચવે છે

આમ અપવાદો છતાં વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મ-
પ્રગયણતાનો સુદઃ મેળ જોટલો મે કવિને વિશે જોયો
એટલો ખીજમા નથી અનુભવ્યો.

૫

રાયચદ્ધાર્મના ધર્મનો વિચાર આપણે કરીએ તેના
પહેલા ધર્મનું સ્વરૂપ જે તેમણે આલેખ્યું હતું તે જોઈ જવું
અગત્યનું છે

ધર્મ એટલે અમુક મતમતાતર નહિ ધર્મ એટલે
શાસ્ત્રોને નામે ઓળખાતા પુસ્તકોને વાંચી જવા કે ગોખી
જવા અથવા તેમા કહેયું બધું માનવું જ એ પણ નહિ

ધર્મ એ આત્માનો ગુણ છે અને માનવજાતિને વિશે
દૃશ્ય કે અદૃશ્ય રૂપે રહેતો છે ધર્મ વડે આપણે મનુષ્ય-
જીવનનું કર્તવ્ય જાણી શકીએ છીએ ધર્મ વડે આપણે
ખીજા જીવો પ્રત્યેનો આપણો ખરો મંબધ ઓળખી શકીએ
આ બધું જ્યાં સુધી આપણે પોતાને ન. ઓળખીએ ત્યાં
સુધી ન જ બની શકે એ તો દેખીતું છે તેથી ધર્મ એટલે
જે વડે આપણે પોતાને ઓળખી શકીએ તે સાધન

આ સાધન આપણે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લઈએ
પછી જતે તે ભારતવર્ષમાં મળે કે યુરોપથી આવે કે
અરબસ્તાનથી આ સાધનોનું સામાન્ય સ્વરૂપ બધા ધર્મ-
શાસ્ત્રોમા એક જ છે એમ જોણે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો
અભ્યાસ કર્યો છે તે ખી શકશે અમલ જોણવું કે આચરવું

એમ કાઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું હિંસા કરવી એમ પણ કાઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું સર્વ શાસ્ત્રોનું દોહન કરતા શકરાચાર્યે 'મહા સત્ય જગન્મિત્યા' કહ્યું કુરાને શરીરે તેને બીજી રીતે ઈશ્વર એક છે ને તે જ છે, તેના વિના બીજું કશું નથી એમ નહીં બાઈમિત્રે કહ્યું, હું ને મારો પિતા એક જ છીએ એ બધા એક જ વસ્તુના રૂપાંતર છે પણ આ એક જ સત્યને બીજાનામાં અપૂર્ણ મનુષ્યોએ પોતાના જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુ વાપરી આપણે સારું મોહાળા રચી છે તેમાથી આપણે નીકળવું રહ્યું છે આપણે અપૂર્ણ તે આપણાથી આજી અપૂર્ણની મદદ લઈ આગળ જઈએ છીએ અને છેવટે કેમ જાણે અમુક હદ લગી જતા આગળ રરતો જ નથી એમ માનીએ છીએ હકીકતમાં એવું કાઈ જ નથી અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતા, અનુલવ મદદ કરે છે તેથી રાયચંદલાઈએ ગાયું છે

જે પદ શ્રીસર્વને દીઠુ જ્ઞાનમાં,
કહી રાજ્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવત જો
એક પરમ પદ પ્રાપ્તિ કયું ધ્યાન મે
ગજ વગર પણ હાલ મનોરથ રૂપ જો —

એટલે છેવટે તો આત્માને મોક્ષ દેનાર આત્મા જ છે આ શુદ્ધ સત્યનું નિરૂપણ રાયચંદલાઈએ પણી રીતે પોતાના લખાણોમાં કયું છે રાયચંદલાઈએ ધણા ધર્મ-પુસ્તકોનો મરસ અભ્યાસ કર્યો હતો તેમને મસ્કૃત અને માગધી ભાષા સમજતા જરાયે મુશ્કેલી નહોતી આવતી વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાણનો જૈન પુસ્તકો તો જોટલા તેમને હૃદય આવતા તે

રાયચંદલાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો.

સૂતર આવે ત્યમ હું રહે,
ન્યમ ત્યમ કરીને હરિને લહે.

એ જેમ અખાનું તેમ રાયચંદલાઈનું પણ સૂત્ર હતું. ધર્મના અધડાથી તેમને હમેશાં કંટાળો આવતો, તેમાં ભાગ્યે જ પડતા. બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પૂરી જોઈ જતાં ને તે તે ધર્મોની પાસે મૂકતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રવ્યવહારમાં પણ મેં તેમની પાસેથી એ જ વસ્તુ મેળવી હતી.

હું પોતે તો એમ માનનારો છું કે સર્વ ધર્મ તે તે ભક્તોની દૃષ્ટિએ મંપૂર્ણ જ છે ને સર્વ ધર્મ અન્યની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચારતાં સર્વ ધર્મ પૂર્ણપૂર્ણ છે. અમુક હદ પછી બધાં શાસ્ત્રો બંધન રૂપે લાગે છે. પણ એ તો ગુણાતીતની સ્થિતિ થઈ. રાયચંદલાઈની દૃષ્ટિએ તો કોઈને પોતાનો ધર્મ ઊડવાની આવશ્યકતા નથી. સહુ પોતાના ધર્મમાં રહી પોતાની સ્વતંત્રતા એટલે મોક્ષ મેળવી શકે છે. કેમકે મોક્ષ મળવો એટલે સર્વાંશે રાગદ્વેષરહિત થવું.

દાકતર મહેતાએ જે ઓળખાણો તેમને ઘેર કરાવી તેમાંની એક નોંધ્યા વિના ન જ ચાલે. તેમના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની સાથે તો જન્મની ગાંઠ બંધાઈ. પણ હું જેમની વાત કરના ધન્ય હું તે તો કવિ રાયચંદ અથવા ગજચંદની. દાકતરના મોટા ભાઈના તે જમાઈ હતા ને રેવાશંકર જગજીવનની પેઢીના ભાગીદાર ને કર્તાહર્તા હતા. તેમની હંમર તે વેળા રૂપ રૂપ ઉપરની નહોતી. છતાં તે ચાગ્રિવાન અને રાની હતા એ તો હું પહેલી મુલાકાતે જ જોઈ શક્યો. તે સનાવધાની ગણાતા હતા સનાવધાનની વાનગી જેવા દાકતર મહેતાએ મને સૂચ્યું મેં મારા ભાણાસાનનો ભડોળ ખાલી ક્યોં ને કવિએ મેં કહેલા શબ્દો જે નિયમમા કલા હતા તે જ નિયમમા કહી મળ્યાવ્યા. આ શક્તિની મને અદેખાઈ થઈ પણ હું તે ઉપર મુગ્ધ ન થયો. જેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો એ હતું તેમનું બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તેમનું શુદ્ધ ચાગ્રિ, અને તેમની આત્મદર્શન કરવાતી બારે ધગશ. આત્મદર્શનને જ ખાતર તે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા એમ મેં પાછળથી જોયું.

હસતા રમતા પ્રમદ હરિ દેખું રે,
મારું જીવ્યું સદૃશ તવ લેખું રે,
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે,
આધા જીવનદોરી અમારી રે

એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોટે તો હતું જ, પણ તે તેમના હૃદયમાયે અકિત હતું.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

૨

[ખ્રિસ્તી મિત્રો ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખ્રિસ્તી યવા સમજતી રહેલા તે વેળા તેમનામાં આલેલા ધાર્મિક મંથન વર્ણનવાળાં 'આત્મકથા'નાં પ્રકરણમાંથી (ખંડ ૧, ભા. ૨, પ્ર. ૧' તથા ૨૨) નીચેના ભાગ લીધો છે. — સંપ્રાપ્ત,

ઈશુને એક ત્યાગી, મહાત્મા, દેવી શિક્ષક તરીકે હું સ્વીકારી શકતો હતો, પણ તેને અદ્વિતીય પુરુષ રૂપે નહોતો સ્વીકારી શકતો. . . . ઈશુના મૃત્યુથી જન્મતને બારે દહાંત મળ્યું, પણ તેના મૃત્યુમાં કંઈ ગુણ અમરકારી અસર હતી એમ મારું હૃદય સ્વીકારી નહોતું શકતું. ખ્રિસ્તીઓના પવિત્ર જીવનમાંથી મને એવું ન મળ્યું કે જે ખીજા ધર્મ-ઓના જીવનમાંથી નહોતું મળતું. તેમનાં પરિવર્તન જેવાં જ પરિવર્તન ખીજાના જીવનમાં થતાં મેં જોયાં હતાં. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતમાં મેં અસૌકિકતા ન જાણી. ત્યાગની દૃષ્ટિએ હિંદુ ધર્મીઓનો ત્યાગ મને ચડતો જણાયો. ખ્રિસ્તી ધર્મને હું સંપૂર્ણ અથવા સર્વોપરી ધર્મ તરીકે ન સ્વીકારી શક્યો.

આ હૃદયમંથન મેં પ્રસંગો આવતાં ખ્રિસ્તી મિત્રોની પાસે મૂક્યું. તેનો જવાબ તેઓ મને મનાયે તેવો ન આપી શક્યા.

પણ હું જેમ ખ્રિસ્તીધર્મનો સ્વીકાર ન કરી શક્યો, તેમ હિંદુધર્મની અપૂર્ણતા વિશે અથવા તેના સર્વોપરીપણા વિશે પણ હું સ્વારે નિશ્ચય ન કરી શક્યો. હિંદુધર્મની તુટીઓ મારી નજર આગળ તર્યા કરતી હતી. અસ્પૃશ્યતા

જે હિંદુધર્મનું અંગ હોય, તો તે સહેલું ને વધાગનું અંગ બાલુનું અનેક મંપ્રદાયો, અનેક નાતજ્વતોની હસ્તી, હું સમજી ન શક્યો. વેદ જ ઈશ્વરપ્રણીત એટલે શું? વેદ ઈશ્વરપ્રણીત તો બાઈબલ અને કુરાન કા નહિ?

જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો મારા ઉપર અસર કરવા મથી રહ્યા હતા, તેમ મુમલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો. અબ્દુલ્લા શેક મને ઇસ્લામનો અભ્યાસ કરવા લલચાવી રહ્યા હતા. તેની ખૂબીઓની ચર્ચા તો કર્યા જ કરે.

મેં મારી મુસીબતો રાયચંદભાઈ આગળ મૂકી હિંદુસ્તાનના ખીજા ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમના જવાબ ફરી વળ્યા રાયચંદભાઈના પત્રથી મને કંઈક શાંતિ થઈ તેમણે મને ધીરજ રાખવા ને હિંદુ ધર્મનો જાડો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી તેમના એક વાક્યનો ભાવાર્થ આ હતો. “હિંદુધર્મમાં જે સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિચારો છે, આત્માનું નિરીક્ષણ છે, દયા છે, તેવું ખીજા ધર્મમાં નથી, એવી નિષ્પક્ષખતપણે વિચારતા મને પ્રતીતિ થઈ છે” . તેમણે કેટલાક પુસ્તકો મોકલ્યા, તે પણ મેં વાંચ્યા. તેમાં ‘પંચીકગણ’, ‘મણિગ્લમાળા’, ‘યોગવાસિષ્ઠ’નું ‘મુમુક્ષુ પ્રકરણ’, હરિભદ્રસરિનું ‘પદ્મસ્થન-સમુચ્ચય’ ઇત્યાદિ હતા.

ખ્રિસ્તી ભાઈઓએ મારી જિજ્ઞાસા બહુ તીવ્ર કરી મૂકી હતી તે કેમે શમે તેમ નહોતી . (તેમના) મંબંધે મને ભગૃત રાખ્યો. જે કંઈ વખત બચતો તેનો ઉપયોગ હું (ધાર્મિક) વાચનમાં કરતો. મારો પત્રવ્યવહાર

શ્રીમદ્દની જીવનચરિત્ર

ભરી હતો. ગયચંદભાઈ મને દોરી ન્હા હતા.
મારો હિદયમાં પ્રત્યેનો આદર વધ્યો. તેની ખૂબી છે
સમજવા લાગ્યો.

૩

[ઈ. સ. ૧૮૮૦માં ગાધીજી ફરી આફ્રિકા ગયા તે વખતે
તેમણે બ્રહ્મચર્યપ્રત લીધું તે જાણતતા 'આત્મકથાના' પ્રકરણમાંથી
(ખંડ ૧, ભા ૩, પ્ર ૦) આ ભાગ લીધો છે — સંસ્કારક]

એકપત્નીવતને તો વિવાહ ચતા જ મા. હૃદયમાં
સ્થાન હતું. પત્ની પ્રત્યેની વફાદારી માગ મત્યનતનું અંગ
હતું. પણ સ્વચ્છ પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતું એ
મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ સ્પષ્ટ મમજાયું. કથા પ્રમજથી
અથવા ત્યાં પુસ્તકના પ્રભાવથી એ વિચાર મને ઉદ્ભવ્યો.
એ અત્યારે મને ચોખ્ખું નથી યાદ આવતું એટલું સમજું
છે કે એમાં ગયચંદભાઈની અમરતુ પ્રાધાન્ય હતું.

તેમની સાથેનો એક મંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા
જુ મિસિસ એડ્સ્ટનની એડ્સ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો
હતો. આમની સલામત પણ મિસિસ એડ્સ્ટન પોતાના
પતિને આ બનાવીને પાતા આ વસ્તુનું પાનન આ નિયમબદ્ધ
દપતીના જીવનનો એક નિયમ ચર્ચ પડ્યો હતો, એ મેં ક્યાંક
વાંચેલું. તે મેં કવિને વાંચી મળ્યાલું. ને તેને અંગે મેં
દપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. ગયચંદભાઈ બોલ્યા, 'એમાં
તમને મહત્ત્વનું શું લાગે છે? મિસિસ એડ્સ્ટનનું પત્નીપણું
કે તેનો સેવાભાવ? ને તે બાઈ એડ્સ્ટનના બહેન હોત તો?
અથવા, તેની વફાદારી નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી આ

આપત તો? એવી બહેનો, એવી નોકરોનાં દૃષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે? અને નારીજાતિને બદલે એવો પ્રેમ નરજાતિમાં જોયો હોત તો તમને સ્નાંદાશ્ચર્ય ન થાત? હું કહું છું તે વિચારજો.'

રાયચંદલાઈ પોતે વિચારિત હતા. એ વેળા તો મને તેમનું વચન કઠોર લાગેલું એવું સ્મરણુ છે. પણ તે વચને મને લોહચુંબકની જેમ પકડ્યો. પુરુષચાકરની એવી વફાદારીની કિંમત પત્નીની વફાદારી કરતાં તો હજારગણી વધે. પતિપત્ની વચ્ચે ઐશ્ય હોય, એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકરશોક વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો પડે, દિવસે દિવસે કવિતા વચનનું બળ ભારી આગળ વધતું જણાયું.

મારે પત્નીની સાથે કેવો સંબંધ ગળવો? પત્નીને રિપયબોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે કયાં વફાદારી આવે છે? હું જ્યાં લગી વિગતવાસનાને આધીન રહું ત્યાં લગી મારી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય. . . .

અંતિમ નિશ્ચય તો છેક ૧૯૦૬ની માસમાં જ કરી શક્યો. . . . સારી પેઢે ચર્ચા કર્યા પછી અને પુખ્ત વિચારો કર્યા પછી સને ૧૯૦૬ની સાલમાં (અહત્યર્થનું) મત લીધું. . . . મારી શક્તિ ઓછી હતી. વિકારો દબાવવાનું કેમ બનશે? સ્વપત્નીની સાથે વિકારી સંબંધનો ત્યાગ એ નવાઈની વાત લાગતી હતી. છતાં એ જ મારું કર્તવ્ય હતું એ હું સ્પષ્ટ સમજી શકતો હતો. મારી દાનત શુદ્ધ હતી. શક્તિ ઈશ્વર આપી રહેશે એમ વિચારી મેં અંપલાવ્યું. . . . આજે વીસ પછી તે મતનું સ્મરણુ કરતાં મને સ્નાંદાશ્ચર્ય થાય છે. મેંયમ પાળવાની

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

વૃત્તિ તો ૧૯૦૧થી પ્રબળ હતી, ને હું તે પાળી પણ રહ્યો હતો, પણ જે સ્વતંત્રતા અને આનંદ હું હવે બોગવત્રા લાગ્યો તે મન ૧૯૦૬ પહેલાં બોગવ્યાનું મને સ્મરણ નથી કેમકે, તે વખતે હું વામનામદ્દ હતો, મને ત્યારે તેને વશ થઈ રહ્યો હતો વામના મારા ઉપર સ્વારી કરવા અસમર્થ થઈ

શ્રીમદ્દત્તી જીવનયાત્રા

ખંડ ૩ જો

જયંતી વ્યાખ્યાનો

દયાધર્મ દિવસે અમદાવાદના
૨૪-૧૧-૨૧માથી.

[સ. ૧૯૭૮ની ક્રાંતિકી પૂર્ણિમા — સંચાલક]
ગાંધીજીએ આપેલું વ્યાખ્યાન, 'નવજીવ', મુઝ્યું છું. એ
હું ભૂલી નથી
આ પ્રસંગે હું એક સ્મરણ કરું છું. અમદાવાદમાં
પ્રસંગ તમે કદાચ ભૂલી ગયા હશે, જ્યાં હતા. ત્યાં
ગયો. મારા વિલાયતથી આવ્યા પછી એકઠા થયા
આ જયંતી જીજવવા પ્રેમાભાઈ હોલમાં થાય; જિલ્લા
મેં કહ્યું હતું કે જેની પૂજાને અર્થે આ ચોટી વાર
છીએ તેની પૂજા અવાજ કર્યા કરશુ તો પછી તો
આપણે તેમને વગાવીશુ. પછી ઘણી મુસીબતો અનેક
શાંતિ મેળવી ને જાળવી શકાઈ. જાળવવાનો
સાબરમતીનાં ઘણાં પાણી વહી ગયા. આપણે વખતસર
મીઠા કડવા અનુભવો મળી ગયા. સભામાં શાંતિ નહિ એ
નિયમ આપણે કાંઈક અંશે શીખ્યા. સભા
આવીએ ને આવ્યા પછી પોતાની જગ્યા છોડી

પ્રતિધી ઘણા ઊગરી જશે; ઘણા મોક્ષને લાયક થઈ જશે. ને વરસને અંતે એવો અનુભવ ન થાય તો મને શ્રવણ વિષમ થઈ પડે.

તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે મોપાસથી કોઈ બરછીઓ મોકે તે સહી શકું, પણ જગતમાં જે જૂઠું, પાપુંડ, અત્યાચાર ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મને નામે જે અધર્મ વર્તી રહ્યો છે, તેની બરછી સહન થઈ શકતી નથી. અત્યાચારથી ઊકળી રહેલા તેમને ઊકળી જતા મેં ઘણી વાર જોયા છે. તેમને આખું જગત પોતાના સગા જેવું હતું. આપણા ભાઈ કે બહેનને મરતાં જોઈને જે ક્રોધ આપણને થાય છે, તેટલો ક્રોધ તેમને જગતમાં દુઃખને, મરણને જોઈને થતો. કોઈ કહે, તેઓ તેમના પાપે દુઃખ પામતા હોય. પણ તેમને પાપ કરવું શું કામ પડ્યું? ત્યારે પુણ્યને સરળ માર્ગ મળતો નથી, પણ મોટી ખીણો ને પર્વતો ઓળંગવાં પડે છે ત્યારે આપણે તેને કળિકાળ કહીએ છીએ. તે વખતે જગતમાં પુણ્ય બહુ જોવામાં આવતું નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે પાપ દેખાય છે. પાપ પુણ્યને નામે ચાલ્યાં કરે છે. તેવી સ્થિતિમાં દયાધર્મનું પાલન કરવા ઇચ્છીએ તો આપણે આત્મા ક્રોધથી ઊભરાઈ જવો જોઈએ. એમ લાગતું જોઈએ કે આવી સ્થિતિમાં શ્રવણ તે કરતાં દેહ નિર્મલિત થઈ જાય, પડી જાય તે વધારે સારું.

હતી શક્યા હોત. પણ તેમને થયું કે આવા વિગમ કાળમાં આત્મદર્શન કેમ થઈ શકે? દયાધર્મની એ નિશાની છે.

દયાધર્મની પરિસીમા માંકડને નહિ મારવામાં નથી. માંકડને ન મગાય એ ખરું છે, પણ માંકડને ઉત્પન્ન પણ ન કરાય. જેટલું ઘાતકીપણું માગ્યામા છે તેથી વધારે ઘાતકી-પણું ઉત્પન્ન કરવામાં છે.

માંકડને આપણે બંધા પેદા કરીએ છીએ. શ્રાવકો પેદા કરે છે, હું વૈષ્ણવ પણ પેદા કરું છું. આપણે શૌચાચાર જાળવ્યા નથી. પરિશ્રદ્ધ વધારતી વખતે આપણે વિચાર કરતા નથી અને પરિશ્રદ્ધથી ઉત્પત્તિ મિવાય બીજું શું થાય?

માંકડ, મચ્છર, વગેરે સૂક્ષ્મ જંતુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ છે જ. પણ તેથી વધારે દયાધર્મ એ છે કે આપણાથી માણસને ન મગાય. માણસને મારવો ને માંકડને મારવો એની વચ્ચે પ્રમંદગી કરવી પડે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે કોને મારવો? માણસને મારીને માંકડને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ આવવો શક્ય હોય છે. માંકડને મારીને માણસને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ શક્ય છે. હું તો એ બન્ને જાતના પ્રસંગમાંથી ઊગરી જવાનો માર્ગ કહું છું. તે દયાધર્મ છે, કવિશ્રી કહેતા કે 'જૈન ધર્મ' ને શ્રાવકોના હાથમાં ન ગયો હોત તો એનાં તત્ત્વો જોઈને જગત ચકિત થાત. વાણિયાઓ તો જૈન ધર્મતત્ત્વોને વગોવી રહ્યા છે. તેઓ ક્રીડિયાગ પૂરે છે, પટેદું મોમાં જાય તો તેમને દુઃખ થાય છે, એવા ક્રીણા ક્રીણા ધર્મ તેઓ પાળે છે. તેમની એ ક્રીણુંવટ તેમને મુબારક હો; પણ જે એમ જાણે છે કે એમાં જ જૈન-

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

ધર્મની પરિસીમા છે તેઓ તો ધર્મની નીચામાં નીચી શ્રેણીએ જ છે. એટલો ધર્મ તો પતિતનો છે. એ ધર્મ પ્રુણવાનનો નથી.' આથી ધણા આવકો કહે છે કે રાજ્યદંને ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું, તે દંભી હતા, અહંકારી હતા. હું પોતે તો જાણું છું દંભ અહંકારનું તેમનામાં નામ ન હતું.

માંડડ વગેરે જંગુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ સમાપ્ત નથી થતો — જોકે તેમને મારવા તો ન જ જોઈએ, પણ એ તો પહેલું પગથિયું છે. કોઈ જમાનામાં એવી માન્યતા નીકળી હશે કે મનુષ્યને નિભાવવા ખાતર કોઈ પણ જંગુને મારવામાં પાપ નથી, ત્યારે કોઈ સાધુ ભ્રમો યથો દશે અને જંગુઓના રક્ષણ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો હશે. એ સાધુએ કહ્યું હશે કે, 'રે મૂરખા, ક્ષણિક દેહની ખાતર જંગુઓનો નાશ ન કર. તારા મનમાં એટલી તાણાવેલી હોવી જોઈએ કે દેહ તો કાલે પડતો હોય તો બસે આજે

રોકવો, આત્માની મલિનતા દૂર કરવી જનરલ ડાયરની પરીક્ષા કરનાર હું કોણ? હું જાણુ છું કે હું રોષથી ભરેલો છું, ટેલાયના મનમા મનમા ખૂન કરતો હોઈશ. હું જનરલ ડાયરની પરીક્ષા કરનાર કોણ? એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે તરવારથી મને કાઢી મારે, પણ મારે તેને મારવો નહિ એ દયાધર્મ છે, અસહકારની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય છે

પણ જ્યારે હું બોલતો હોઉં છું ત્યારે દયાધર્મ શબ્દ વાપરતો નથી આજે રાજચંદ્ર જયતીનો પ્રસંગ હોવાથી હું દયાધર્મની વાત કરું છું હું જાણુ છું કે આ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ તો એ જ છે ને પરિણામ એ હશે તો લોકો આપોઆપ જાણી લેશે જ

સર્પને મારવામા પાપ છે તે કરતા મનુષ્યશરીરધારી સર્પ કે વાઘને મારવામા વધારે પાપ છે પશુવાઘને તો આપણે બીકને વશ થઈને મારીએ છીએ, રોષથી નથી માગતા જો કોઈ ધર્મગજા ખરેખર હોય ને તેના હાથમા આપણા પાપપુણ્યનો ન્યાય કરવાનો હોય તો તે વાઘને મારનાગની દયા ખાઈને કદાચ તેને મારી આપશે કારણકે તેમા તો માણુસે પોતાનો પશુધર્મ પાળ્યો છે, એક પશુએ બીજા પશુને માર્યું છે પણ મનુષ્યને મારવામા તો રોષ હોય છે, અભિમાન હોય છે દલ હોય છે ધર્મરાજા નહેશે, 'અરે મૂર્ખ, તે મનુષ્યને માર્યો તેની પાછળ તો કેટલીયે ખટપટ, કેટલાંયે પાખંડ હોનાં જોઈએ'

શ્રાવકોને ને બુદ્ધને હું -હું છું કે જીવદયાનો અર્થ કીડી મોકીડી આદિ સૂક્ષ્મ જંતુને ન મારવા એટલો જ નથી તેમનેયે મારવા તો ન જ જોઈએ પરંતુ મનુષ્યચોનિમાના

મારી સ્ત્રીના રક્ષણ સારુ મારે જે કાબૂડી કે પઠાણ ગખવે
પડે તો તે કરતાં મારે — હું હિંદુ હોવા છતાં — મારી સ્ત્રી
સાથે છૂટાછેડા જ કરી નાંખવા જોઈએ. પણ આજે ઘણા
વાણિયાઓ શું કરે છે? તેઓએ સિપાઈઓ, લૈયાઓ,
પઠાણો રાખ્યા છે. એ પણ ભણે રાખે, મને તેની ઈર્ષ્યા
નથી; પણ તમારાં જૈરાંછોકરાંનું રક્ષણ કરવાની તાકાત ન
હોય તો તમે જઈને મદૂલીમાં બેસો, મે ત્યાં રહીને તમારા
ધર્મને દીધાવો. વાણિયાનો ધર્મ જગતની રક્ષા સારુ
નીકળી પડવાનો નહિ રહે; ન્યારે ન્યાં દુખી દેખશે ત્યાં
ક્ષત્રિય તેનું રક્ષાયું કરવા પહેલવી જશે.

ગયતંદભાઈના જીવનમાથી મોટામાં મોટી વસ્તુ મેં
એ જોઈ કે વણિક વણિક તો ગહે જ. અત્યારે તો વણિક
એ વણિક જ રહ્યો નથી. ખરો વણિક બનવા માટે મોટા
પંડિત બનવાની કે જાજાં થોયાની જરૂર નથી. જે મેયો
નહિ થાય, જે યમનિયમ પાળતો હશે, જે અધર્મ અસત્યથી
દૂર રહેતો હશે, જેના હૃદયમાં અભિયાનો સ્પર્શ સરખો
નહિ હોય, જેના હૃદયમાં દયાધર્મ વનતો હશે તે ‘કેવળી’
બની શકે, તેને કેવળજ્ઞાન અપ્રાપ્ય નથી તેથી હું તમને
નથી કહેતો કે તમે મંસ્ફૂત લાશો જ, ભગવતી ચત્ર વાંચો
જ. વાચો કે ન વાચો એ મુંબંધે હું નટસ્થ છું.

વડવાણુમાં જ્યાંની ઊગ્તવાઈ તે વખતે જ ગયતંદ
પુસ્તકાલય ખોલવું એવો સંકલ્પ કર્યો હતો. મકાન
બાંધવાની તે વખતે રાત થઈ હતી. તે બામતમાં મેં
ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો નહતો. મેં કહ્યું હતું કે મકાન હશે,
પણ તેમાં આત્મા નહિ હોય તો મકાન તો એક ઇંટુ’ છે.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

આજે હવે ત્રણ વરસનો સંકલ્પ ફળે છે. બધા મંજોગો
ગોગા થયા છે. આજે નિનવિજયજી જેવા લાયક પુરુષ
મળી ગયા છે. પુરાતત્ત્વમંદિરનું પુસ્તકાલય પણ જોડાઈ
ગયું છે. તેનો લાભ જે કોઈ ત્યાં જવાની તસ્દી લેશે તેને
છૂટથી મળશે.

જે તમે સાંભળ્યું તે સાચે લઈ જાઓ ને જીવનમ
હિતારજો. દીકરાઓ લાગે તેટલું તરત ત્યાગી દેજો, પણ
આલ્સ લાગ્યું હોય, જે તમારા કષ્ટને, હઠપને, પ્રિય લાગ્
હોય — તેનો તો આજથી જ અમલ શરૂ કરી દેજો.

૨

બે જયંતીઓ •

[સં ૧૯૭૩ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે વડવાણ કંપમા આચાર્ય આનંદરાંકર મુવના પ્રમુખપણા નીચે ગાધીદાએ આરોહ વ્યાખ્યાન કમિટિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલમાથી.

— સ આહક]

૧

મહાત્મા શ્રીમદ રાજચંદ્રના શિક્ષણનો એક મયોટ દાખનો આજે અમને મળ્યો. શ્રીમદ ને વૈરાગ્ય અને સંસારની અમાગતા માટે પુન પુન બોધ કરતા તે વૈરાગ્ય કેટલો મહત્વનો છે તે આજે એ- અકસ્માત ઉપરથી બહુ સારી રીતે જણાઈ આવે છે. પી. એ. ૫નીની મોગી રંગીમ 'અરેમિયા' મુદ્રમા અદરય ચર્ચ ગયાના ગમગીની કરેલા સમાચાર આજે જાપામા વાચકામા આવ્યા છે. એ રટીમગ્ન હિંદના એક રત્ન રતન તાતા તથા મિ. જીવરાજ મહેતા જેવા સમર્થ પુરુષો હતા તે પુરુષોનો કંઈ પત્તો હજી સુધી મળ્યો નથી. આખું ભારતવર્ષ તેમની ચિંતાથી

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

આજે હવે ત્રણ વરસનો સંકટ પડે છે, બધા સંતોગો ગેગા થયા છે. આજે, નિતવિનયજી નેવા લાયક પુરુષ મળી ગયા છે. પુરાતત્ત્વમંદિરનું પુસ્તકાલય પણ જોડાઈ ગયું છે. તેનો લાભ જે કોઈ ત્યાં જવાની તરફી લેશે તેને છૂટથી મળશે.

જે તમે સાંભળ્યું તે સાથે લઈ જાઓ તે જીવનમાં ઉતારજો. ડીકાયોમ્બ લાગે તેટલું તરત ત્યાગી દેજો, પણ બ્રાહ્મ લાગ્યું હોય, જે તમારા કલ્પને, હૃદયને, પ્રિય લાગ્યું હોય — તેનો તો આજથી જ અમલ શરૂ કરી દેજો.

થોડાં વર્ષો ઉપર જૈન અને બ્રાહ્મણ લેખકોએ એક-
બીજાના ધર્મનાં ખંડનો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ
કોઈથી સત્તાતન તત્ત્વનું ખંડન થઈ શક્યું નથી. આપણે
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વેદ પુસ્તક એ પુરાતન છે.
એ વેદમાં જોવાથી જણાય છે કે વેદ પહેલાં પણ આપણો
સનાતન ધર્મ પ્રવર્તતો હતો. જૈન ગ્રંથો પણ એ જ
સત્ત્વની સાક્ષી પૂરે છે. વેદ એ બ્રાહ્મણોએ ઉપજાવેલ
નથી. વેદના મમયમાં પણ જૈનોનું અહિંસા તત્ત્વ તો
હતું જ. ઋગ્વેદ સંહિતાના અભ્યાસીઓ જોઈ શકશે કે
દેવ વગેરેને જે પદાર્થો અર્પવામાં આવતા તે વિશેષ ભાગ
દૂધ અને ઘી વગેરેના જ આપવામાં આવતા. વેદયુગમાં
પણ પશુહિંસા માર્વાત્રિક નહોતી. જોકે તે વખતે હિંસા
થતી જ નહોતી એમ હું માનતો કે કહેતો નથી. હાલ
જેમ સત્ત્વ, રજો અને તમોગુણી પુરુષો છે તેમ તે સમયે
પણ હશે અને તેથી તેઓ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પોતાના
ધર્મો પાળતા હશે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સૌ પ્રથમ
પુરુષમેધ હતો. ત્યાર બાદ ઉષ્નમેધ, અશ્વમેધ અને અજમેધ
થવા લાગ્યો. અજમાથી પણ છેવટે ડાગરમાં યરાની સમાપ્તિ
મનાવા લાગી. આવી રીતે ધર્મો શુદ્ધ થતા ગયા. મહાવીર
સ્વામીના સમયમાં પણ એવી જ આળવણી થતી હતી એમ
ઉત્તરાધ્યાયનસૂત્રમાં આવેલા વિજયઘોષ અને જયઘોષના મંવાદ
ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ સંવાદમાં યરાનું યથાર્થ
સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વેદનું ખરું કર્તવ્ય અગ્નિહોત્ર છે.
અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ પણ આત્મજ્યોત્સના છે. આ તત્ત્વને

કાર્યપ ધર્મ અથવા ઋણલહેનો ધર્મ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો પણ અદ્વિસાધર્મવિશિષ્ટ આપ્યા છે બૌદ્ધ ધર્મના ત્રયોમા પણ બ્રાહ્મણોના એવા જ લક્ષણો આપ્યા છે. ગૌતમબુદ્ધના મમયમા આપાપુત્ર જીવન બહુ જુદી જ જાતનું હતું બ્રાહ્મણોના જીવનમા જે ખામીઓ પ્રવેશી હતી તે બહુ પાઞ્જયી પ્રવેશી હતી અને જૈનોએ તે ખામીઓ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જૈનોએ બ્રાહ્મણોની ખામી સુધારવામા ચોતાની ફગ્ગ બગ્ગવી છે તે જૈનોએ એ ખામી સુધારવાનુ કાર્ય હાથમા ન લીધુ હોત તો બ્રાહ્મણોને ચોતાને તે કામ હાથ ધરતુ પડતું હોત મહાવીર હમેશા જૂના ધર્મને — સનાતન સસને — જ અનુમર્યા છે તેઓ કોઈ વાગ કોઈ મત્યથી જુદા પમ્યા જ નથી અદ્વિસા, સસ, અગ્તેષ વગેરે મનાતન મત્યો કહેસાય છે તે મહાવીરને, જુદને અને વેદને પણ માન્ય હતા. આ પ્રમાણે સર્વત્ર એકતા જ જણાય છે પ્રાચીન ત્રયો એ વાતની પ્રકટ સાક્ષી આપી રહ્યા છે કે એ કાળે બહુ બેદલાવ નહોતો જૈન અને બ્રાહ્મણ રાજદની વ્યાખ્યા પણ બહુ જાણવા જેવી છે જૈનનો અર્થ વૃત્તિને જીતનાર એવો કરવામા આવે છે બ્રાહ્મણનો ખરો અર્થ એ છે કે (બૂહ=વધતુ એ ધાતુ ઉપગ્રથી) પરમાત્માની નિશાળતાને સર્વત્ર અનુભવનાર પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતા અને વિશાળતા જેણે અનુભવી હોય તેણે વૃત્તિઓનો જય કરી સૌથી પ્રથમ જિન જનતુ જ જોઈએ. જૈન થયા વિના બ્રાહ્મણ ચવાતું નથી અને જૈન થાય તેનાથી બ્રાહ્મણ થયા વિના રહેવાતુ નથી વસ્તુત વૃત્તિનો જય અને આત્માની વિશાળતા એ એક જ સ્થિતિનાં બે નામ

છે. આવી રીતે આપણે પ્રત્યેક ઐતિહાસિક સત્ય ઝોળખતું
તોઈએ અને તેને માટે પ્રાચીન ગ્રંથો જોવા એ જ મારી
મથાહ છે.

મહાવીર ગામી ઈ મ પૂર્વે ૬૦૦મા થયા કૃષ્ણ
તેમની પહેલા થયા કે પગી, એ પ્રશ્નને આપણે જવા દઈશું.
પણ ગીતા તો મહાવીરના સમયમા કિંવા ગૌતમબુદ્ધના
મમયમા લખાયેલી છે. ગીતા પ્રત્યે હિંદુમાત્રને જે શ્રદ્ધા છે
તેનું કારણ એ જ છે કે તેમા એક મહાન પ્રશ્નનું બહુ સુંદર
રીતે નિગદ્ય કરવામા આવ્યું છે ગીતાનો મહાન પ્રશ્ન
આ છે 'જ્ઞાન, કર્મ અને લક્ષ્મિનો અમન્વય કેમ કરવો ?'
આ પ્રશ્નના સ્વરૂપ ઉપરથી જ એટલું તો ખુબ જણાઈ
આવે છે કે ગીતાના મમય પહેલાં અનેક મતમતાતરો
ઉત્પન્ન થયા હતા જ્ઞાન, કર્મ અને લક્ષ્મિ એ ત્રણ
લાવનાઓ એક જ આત્માની છે આત્મા એ દેવજ
લાગણીરૂપ નથી તેમજ ઇન્દ્રિય કે પ્રયત્નરૂપ પણ
નથી એ ત્રણેની અમયતા એ જ આત્મા. એટલા માટે
આત્માનો ઉદ્ધાર મમત્ર આત્માથી જ થવો જોઈએ

ગૌતમબુદ્ધને મહાન પ્રશ્ન એ લાગ્યો કે સ્વાર્થવૃત્તિને
લીધે ધર્મમા જ દૂષણ આવે છે, એ દૂષણ દૂર કેમ કરવું ?
તેમને વિચાર કરતાં જણાયું કે આત્મવાદ એ જ સર્વ
દુરાચારનું મૂળ છે વસ્તુતઃ ગૌતમે આત્માનું ખંડન કર્યું
નથી, પણ આત્મવાદનું ખંડન કર્યું છે એટલે અહંવાદ
ઉપર જ તેમનો આક્ષેપ હતો. ગૌતમને એમ જ લાગેલું કે
સ્વર્ગ અને દેવલોકની પ્રાપ્તિને અર્થે લોકો અનેક પ્રકારની
હિંમાઓ અને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે પણ જો તેના

મૂળરૂપ આત્મા જ લઈ લેવામા આવે તો એ હિંમા અને દુરાચારો પોતાની મેળે જ દૂર થઈ જાય. એટલા જ માટે તેમને ક્ષણિકવાદી ગ્રહેવામા આવે છે. વળી બૌદ્ધોને માધ્યમિ- પણ કહેવામા આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમા મત્ત અસત વચ્ચે મધ્યમ માર્ગ લેનાર બૌદ્ધ શાખા ઉત્પન્ન થઈ એ ખરું પણ તે ઉપરાંત ગૌતમશુદ્ધ પોતે માધ્યમિ એટલા માટે કે તેમણે વચ્ચેના માર્ગ પમદ કર્યો હતો. ગૌતમ એક રાજકુમાર હતા. રાજકુમારના પદે ગ્રહેવાથી તેમને શાંતિ થઈ નહિ. તેમજ કઠોર તપ કરવાથી પણ તેમને લાગ્યું કે તપમા પણ શાંતિ નથી. શાંતિ અને કલ્યાણ મધ્યમ માર્ગમાં જ રહેલું છે એવી તેમને ખાતરી થઈ અને તેથી તેમણે તપ અને કામભોગ વચ્ચેનો માધ્યમિક માર્ગ ઉપદેશ્યો. શુદ્ધદેવે વૈરાગ્ય આણુવા માટે કાણુલ ગુરવાઈ પ્રક્રિયા. આમ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ નેકોત્તી મોક્ષાધના દૂર કરવાનો હતો. પણ એ ક્ષણિકવાદનો ખોટો અર્થ કરવામા આવ્યો. નિશ્ચ, સુખ દુઃખો, હાર્ શોક, વગેરે કાણુ લગુ છે એ વાત મહુ કાઈને માન્ય છે. મહાવીરસ્વામીએ વૈરાગ્ય ઉપરાંત તપને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. વિચિત્રમ જેમ્સ એલન નામનો એક બહુ વિદ્વાન મથકાર તપની મહત્તાનું વર્ણન કરતા એક રચણે લખે છે કે 'વૈરાગ્યની ભાવના અને દેહદમનથી લેતે જ્ઞાન કે કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય, તો પણ દમનની ખાતર પણ તે ઉપયોગી છે. દાખના તરીકે વીમા કપનીમાં જે થોડું થોડું નાણું લઈ કરો તો છેવટે તે નાણુ ઉપયોગી થયા વગર રહે નહિ' તેવી જ રીતે દેહદમન અર્થે થતું તપ પણ આત્મામાં એવું બા

ઉપજવે છે કે ક્રમે ક્રમે એ આત્મા જિનપદ પામવાને યોગ્ય થયા વિના ન રહે.

‘મહાવીરનો એક મોટો સિદ્ધાંત સ્યાદ્વાદનો છે. / જોકે એ સિદ્ધાંત મહાવીરસ્વામીના પોતાના વખતમાં હશે કે નહિ એની શંકા છે. મને લાગે છે કે બૌદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી પાછળથી એ સિદ્ધાંત ઉપજવવાની કદાચ ૧/૩૨ ૧/૧૫૪ હોય. ‘સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત બહુ ઉપયોગી છે. કારણકે તે એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ આપણી આગળ રજૂ કરે છે. / શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદનું રહસ્ય તપાસ્યા વગર સ્યાદ્વાદ ઉપર આક્ષેપ કર્યો છે. પણ તે મથાર્થ નથી. જોકે શ્રીશંકરાચાર્યના સમયમાં એ સ્યાદ્વાદ જેવી રીતે સમજાવવામાં આવતો હતો તે જોતાં એ આક્ષેપ ખરો પણ હોય. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી નીરખ્યા મિવાય એક સમગ્ર વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવું નથી. અને એટલા માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. / મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં કેટલાક કહે છે તેવો મંથયવાદ હોય એમ હું માનતો નથી. સ્યાદ્વાદ એ મંથયવાદ નથી. સ્યાદ્વાદ એક મહાન દૃષ્ટિબિંદુ આપણને પૂરું પાડે છે. વિશ્વને કેવી રીતે જોવું એ આપણને જોતાં શીખવે છે.

જૈનધર્મમાં ગૃહસ્થધર્મ અને સાધુધર્મ એવા બે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. એ ભેદોમાં એક મોટી ખૂબી મમાયેલી છે. સાધુઓને મહાવ્રત પાળવાનાં હોય છે અને ગૃહસ્થોને અલ્પવ્રત પાળવાનાં હોય છે. પણ એ ઉપરથી ગૃહસ્થોએ એમ માની લેવાનું નથી કે અમને અમુક પાપ કર્મો કરવાની ગૃહસ્થધર્મ છૂટ આપે છે. ગૃહસ્થધર્મ ગૃહસ્થોને એમ કહે

છે કે તમે અમુક પ્રકારની અનિવાર્ય દિસાથી વિશેષ દિસા કરશો નહિ. તમે સહેજ અદિસાધર્મ પાળશો કિંવા સહેજ મદાંચાર પાળશો તો પણ તેને ઘણો ધર્મ માની લેવામાં આવશે. મતલબ કે અણુમતનું પાલન કરતાં આવડે એ વાત તો બિલકુલ ખૂલી જવી જોઈતી નથી કે તેને મદાંચારની સમીપમાં પહોંચવાનું છે. વ્યાપારમાં જોકે દેટલેક પ્રમંગે મુપાવાદ બોલ્યા વિના ન જ ચાલે એમ માની લેવામાં આવે છે, અને કેટલાક ધંધામાં એ દોષો સ્વાભાવિકપણે જ રહેલા હોય છે. પરંતુ ધંધાદારીઓ જો ધારે તો એ ધંધામાં પણ પોતાનું ઉજ્જવળ ચારિત્ર્ય ખીસવી શકે. આપણે મનમાં લઈએ તો ધંધાના સ્વાભાવિક દોષો પણ દૂર કરી શકીએ.

‘[છેવરે તેમણે તે દિવસના સમારંભનો ઉપગંધાર કરતાં જણાવ્યું.]’

મરહમ રાજઅંદનું જીવન એક ચચાર્ય મદાત્માનું જીવન હતું. તેમના જીવન ઉપર આપણે ખાસ લક્ષ રાખવું જોઈએ. આજકાલ લણેલાઓમાં એવી ઘેલછા ચાલી છે કે દરેક મોટા સેખકના મંથો આપણે વાંચી લેવા જ જોઈએ. ખૂબ વાંચવું, ખૂબ લખવું અને ખૂબ જાપાવું એવો રોમ આજકાલ ફાટી નીકળ્યો છે. પણ હું તેને વાળખી માનતો નથી. પૂરંકાને માત્ર એક બે મંથનાં વાચન અને મનનથી જે ફળ મળતું તે આજે સેંકડો અને હજારો મંથના વાચનથી મળતું નથી. વિવિધ મદાત્માના મંથોમાં વિવિધ આદર્શો આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અને એ આદર્શોની છાપ આપણા અંતઃકરણ ઉપર સ્થાયીરૂપે રહી શકતી નથી. દરેક મંથની અમુક એક બાજુ હોય છે, આવી અનેક

બાણુઓનું પ્રતિબિંબ આપણે આપણા જીવનમાં પાડી શકીએ
 એ અગંભવિત છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનોમાં અનેકોને એક ચોક્કસ
 અંથકાર કે મહાત્મા પ્રત્યે ખાસ હૃદયભાવ હોય છે. તેઓ
 પોતાના આખા જીવન દરમિયાન એ એક જ આદર્શને કળવવા
 મથે છે. આથી તેમને ઘણા લાભ મળે છે. આપણે એ
 વિષયનું અનુકરણ કરવું જોઈએ અને બની શકે તો એક જ
 મહાપુરુષના અંથને દૃષ્ટિ મન્મુખ ગમી તેનું મનન અને
 નિદિધ્યાસન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હું જોકે કોઈ
 ખાસ પ્રકારનો મતાગ્રહ ધરાવતો નથી, તો પણ મધુકરભાવે
 જે કંઈ મહણ કરવામાં આવે તેને હું વાળખી માનતો નથી.
 ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં મારું જે અન્ય સ્થાન છે તેને
 લક્ષમાં લઈ અને મારે શિરે જે જવાબદારી રહેલી છે તેના
 વિચાર કરી મારે કહેવું જોઈએ કે શ્રીમદ્રાજચંદ્રના અંથને
 એક આદર્શરૂપે ગખવામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને
 અત્યંત લાભ થયા વગર રહે નહિ. એ અંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં
 ઝરણો વહ્યા કરે છે. એ અંથ કોઈ ધર્મનો વિરોધી નથી,
 કારણકે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની છે. હું આ અંથ
 વાંચવાની અને વિચારવાની સૌને વિનંતિ કરી મારું બોલવું
 સમાપ્ત કરું છું.

રાજચંદ્ર જયંતી

[સ. ૧૮૮૮ની ઠાવિંઠી પૂર્ણિમાએ શ્રી મહાસાહેબ મહેતાજી
અમદાવાદમાં આપેલુ વ્યાખ્યાન 'નવજીવન' ૨૬-૧૧-'૭૧માંથી.
— સ. આહક]

૧

આજે આપણે એક યાત્રી અને તપસ્વી પુરુષની
જયંતી ઊજવવા ભેગા થયા છીએ શ્રીમદ રાજચંદ્રનો સમય
એટલે આપણો જ સમય. એ જીવતા હોત તો આજે
૬૪ વરસના હોત માણસની મામાન્ય આવગદાનો વિચાર
કરતા જેમને આજે પ્રત્યક્ષ જીવતા જોવાનો આપણો અધિકાર
હતો, તેમને દેહ છોડ્યાને ૩૩ વર્ષ થયાની નોંધ આપણે
લેવી પડે છે એ આપણા દેશની દુર્મતિ છે આપણા
પૂર્વજોએ પ્રથમથી કહ્યું છે, અતિદીર્ઘ જીવિતે શો રમેત ? લાના
જીવતગ્નો શ્વાદ શો ? મુહૂર્ત જ્વલિત ધેનુ, ન ચ ધૂમાયિતં
ચિરમ્ । ચૂર કયાક ન્યોતિ સદામાવી હોયવાઈ જવું સારું.

વરસો સુધી ધૂંધવાયાં જ કર્યું સારું નથી, પણ એ તો કેવળ પાછળનું આશ્વાસન માત્ર છે. સંપૂર્ણ પુરુષ સો વરસ સુધી કેમ ન જીવે? શ્રી રાજચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ, મહાવીર અને બુદ્ધ જોજા જીવ્યા ન હતા. પણ આપણે ભાગે તો શંકરાચાર્ય કે રાનેશ્વર જેવા ત્રીસપાંત્રીસ વરસની અંદર જ પોતાની જીવનલીલા સમાપ્ત કરનાર ધાર્મિક પુરુષોની મંખ્યા જ વધારે આવી છે.

આજને દિવસે રાજચંદ્ર વિષે બોલવાનો અધિકાર એમનો જ છે કે જેમણે શ્રીમદ રાજચંદ્રને જાતે જોયા હોય, એમની પાસેથી બોધ મેળવ્યો હોય, એમના તપસ્વી જીવન-માથી પ્રેરણા મેળવી હોય, કેમકે એવા લોકો ઘણા છે, પણ શ્રી. પૂંજભાઈએ રાજચંદ્ર જયંતીનો ભાર આજે મારે માથે નાખ્યો છે, એ એમનો અનુગ્રહ સમજી ધું. રાજચંદ્ર કવિને મેં જોયા નથી. એ જીવતા હતા ત્યારે ગુજરાતનું મેં દર્શન સરખું કર્યું ન હતું. એમના પ્રર્મગર્ભા આવત તો એમના તરફ આકર્ષાત કે કેમ એ વિષે પણ શંકા છે. એ વખતે તો ધર્મ, નીતિ, સહચાર વગેરે ગૂઢ કલ્પનાઓ કેટલે દરજ્જે પાળવી જોઈએ, એની શંકાનો ઉદય થતો હતો. અનુભવ વગર ચાલતી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો કંટાળો આવતો હતો. બધું જાતે તપાસવું જોઈએ, અનુભવથી દરેક વસ્તુ કરાવી જોઈએ, આડે રસ્તે જવાની પણ હિંમત કરવી જોઈએ એ જાતની મનોવૃત્તિ મનમાં સ્ફુરતી હતી. મેં તો રાજચંદ્ર વિષે ગાંધીજીને મોઢે પ્રથમ સાંભળ્યું. ૧૯૧૫ના અરસામાં આશ્રમની પ્રાર્થનામાં શ્રીમદ રાજચંદ્રનાં વચનો વંચાતાં હતાં. ગાંધીજી અમને એનો અર્થ કરી

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

સમગ્રવતા હતા. મૂળે હું શુભરાત્રી સમજતું નહિ, તેમાં વળી કવિત્રી લાપા જૈન પારિભાષિક શબ્દોથી ભરેલી, એટલે ગાંધીજી વિવરણમાં નેટલું કહેતા તેટલું જ સમગ્રવામાં આવતું. ગાંધીજી જે પુરુષને મહાન પુરુષ ગણે, રસિકન અને ટોસ્ટોય કરતાં પણ ચડિયાતા ગણે તે પુરુષની વિમૂર્તિ અસાધારણ હોવી જોઈએ; એવા વિચારથી રાજચંદ્રનાં પદો અને પત્રો વાંચવાની શરૂઆત કરી, પદોમાં ચંચૂપાત થઈ ન શક્યો. વચમાં વચમાં એકાદ રત્ન જેવું સુભાષિત કાથ લાગતું અને આનંદ થતો. પત્રો માત્ર વિશેષ આકર્ષક લાગ્યા. પત્રસંગ્રહિત હંમેશ આકર્ષક હોય જ છે, કેમકે એ ખાનગી મંભાષણ નેટલું જ પવિત્ર હોય છે; કેમકે એમાં એક હૃદય બીજા હૃદય સાથે વાતો કરતું હોય છે. અને જ્યારે એકાદ ઉત્તમ હૃદય મોક્ષાર્થી થઈને સાચી જીવદયાથી બીજા હૃદયો સાથે વાતો કરે છે ત્યારે એ પત્રોમાં આધ્યાત્મિક ભાવ એટલો સ્વાભાવિક રીતે ખીસે છે કે 'કેકેકેક વાર' એ પત્રો દીક્ષાની ગરજ સારે છે.

રાજચંદ્ર જન્મતી પ્રમંજે ગાંધીજીએ કારેલા ઉદ્દગારો સ્વાભાવિક હતા. એ અનેકવાર વાંચ્યા છે અને એનું મનન કર્યું છે; પણ રાજચંદ્રના લોકો ન્યાત્યાં નાણે રાજચંદ્રને પ્રમાણપત્ર મળ્યું હોય એવી રીતે એ ટાંકે છે ત્યારે એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. ઉપનિષદ વિશે શોષનહારે કાઢેલા ઉદ્દગારો, શાકુંતલ વિશે કાઢેલા કવિ ગરેના ઉદ્દગારો લોકવિશ્રુત છે. પણ દરેક પ્રમંજે તે અચૂક ટાંકવાથી એની છુદી જ અસર થાય છે. રસિકન અને ટોસ્ટોય આધ્યાત્મિક કૃતિના માણસો હતા. આજે લોકો એમને સેવે છે એમના સાહિત્ય ખાતર.

પણ એ સાહિત્ય ઉદ્ધાર જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હતું. ગજચંદ્ર પ્રત્યેની આધીજીની ભક્તિ ગજચંદ્રના સાહિત્ય કૃત્તાં એમના પારમાર્થિક જીવન પ્રત્યે વિશેષ હોવી જોઈએ. ગરિબની જીવનમાધના વિષે કહેવા જેવું વિશેષ છે જ નહિ. ટોરસ્ટોયની જીવનસાધના જરૂર આકર્ષક છે, પણ એમાં ન્યાત્યા દુર્ઘાજતા નહિ તો ધર્માધર્મનિર્ણયની બાબતમાં મૂંઝવણ દેખાઈ આવે છે. ધર્મવિચિકિત્તા, વૃત્તિવિચિકિત્તાનો નિર્ણય કરતાં તેઓ મૂંઝાય છે. ગજચંદ્ર પોતાની જીવન-માધનામાં ઝપાટાએ આગળ વધતા જોવામાં આવે છે. જેટલું જાણ્યું તેટલું જીવવાનો આગ્રહ એ ભારતવર્ષના સાચા જીવનની કમોટી છે. એ કમોટી ખ્યાતમાં ગળીને જ રવાની અભેદાન'દે એક વાગ કહેલું કે અમેરિકામાં એડ એમર્સન પાક્યો, હિંદુસ્તાનમાં તો દસ દસ ગાઉએ એક એક એમર્સન પડેલો છે.

ધાર્મિક જીવનનો ઇતિહાસ તપાસતા આપણને જણાય છે કે અમુક લોકો અનુભવપરાયણ હોય છે, ન્યારે આમ-પ્રમજનો શ્રુતિપરાયણ જ હોય છે શાસ્ત્રોએ લખ્યું છે, વડવાઓએ માન્યું છે, વડીલો કહેતા આવ્યા છે એટલા કારણે જ અમુક માન્યતાઓ ધાગણ ડરવી, અમુક રિવાજો પાળવા, અને અમુક રીજામાં રહેવું એ માણસને માટે મહેલું અને સ્વાભાવિક છે. સાધના, સાક્ષાત્કાર અને મોક્ષ એ ગમે તેટલા રોચક શબ્દો હોય તોયે સામાન્ય માણસને માટે એ નથી હોતા. જેઓ શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરે છે અને આજકાલ જેઓ શાસ્ત્રોનો ધનકાર કરે છે તેઓ માટે ભાગે રહિયસ્ત જ હોય છે. જેઓ સ્વીકાર કરે છે તેઓ પરંપરાને

અને તેથી જ એમનું કવિપદ વિતાગ અર્થમાં માથે ચાપ છે. કવિ એટલે અનુભવી, કવિ એટલે જીતેનો, કવિ એટલે કાન્તદર્શી, જીવનના બધા મહત્ત્વના મત્તાનોતો ઉદ્દેશ જેને હાથ લાગ્યો છે તે કવિ.

જેમને દર્શનશાસ્ત્રીની અભિગતિ નથી, દિવસદી પ્રત્યે જેમનો અણગમો ઈ, તેઓ શ્રીમદ મજન્યદ્રના લખાણોમાં દીર્ઘકાળ સુધી વખતે ટકી ન શકે પણ રાજ્યદ્રની પાન્માર્થિકતા, જીવનતત્ત્વ શોધવાની એકાગ્રતા, અને જીવન-સત્ય સરળ કરવાનો આગ્રહ, એ ત્રણ વસ્તુ તેમને આધ્યાત્મ વગર મહે નહિ.

૨

માણુમણુ જીવન એટલે ગ્રેય અને ગ્રેય વચ્ચેનો મંત્રામ પ્રાકૃત માણુસને જે જે વસ્તુ પ્રિય થઈ પડે છે, જે જે વસ્તુ આકર્ષે છે અને તેથી જ તેને જે અત્યંત મહત્ત્વની લાગે છે તે ખરું જોતા જીવનની દૃષ્ટિએ કીમતી નથી હોતી. આજે યુરોપમાં અને અમેરિકામાં કેટલાયે લોકો એવા પડ્યા છે કે જેઓ વિષયસેવનને અને અહ કારત્તસિને જીવનની સાર્થકતા અથવા જીવનના માહાત્મ્ય (Expression of life) તરીકે માને છે. આથી આગળ કશું છે જ નહિ એમ તેઓ પ્રામાણિકપણે માને છે અને કહે છે પણ તેઓ જૂલી જાય છે કે જીવનની કૃતાર્થતાને અંતે એમને પરમ શાંતિ મળવી જોઈએ, મુકામે પહોંચ્યાનું સમાધાન થવું જોઈએ તે તો એમને નથી થતું.

આપણે ત્યાં જીવન વિષેની કલ્પના ઇદ્રિયનૃત્તિ કરતાં કાર્મિક વિશેષ છે. ઇદ્રિયનૃત્તિ આરક્ષે અથવા ઇદ્રિયનિગ્રહ

માગ્ધતે આત્માને ઓળખવો, ચૈતન્યનો વિકાસ કરવો અને
 અંતે તમામ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવો એ જ આપણે
 સ્થાના બધા મંત્રદાયોનો ઉદ્દેશ છે કેટલાક લોકો ઇન્દ્રિયો
 માથે માડવાળ કંચાનું સૂચવે છે, કેટલાક લોકો ઇન્દ્રિયો
 ઉપર વિશ્વાસ ગળી સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં ઇન્દ્રિયો પોતાની
 મેજે જ આત્મિક વિકાસ તરફ આપણને લઈ જશે એમ
 માને છે કેટલાક ઇન્દ્રિયો માથે દામચલાઉ માડવાળ સૂચવે
 છે ન્યારે કેટલાક આત્મચીરો નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે ઇન્દ્રિયો
 માથે માડવાળ તો હોય જ નહિ ઇન્દ્રિયો વીરૂપિણ વિકૃતિ
 પેશ કરે નહિ એટલી એક માવચેતી ગળીને ઇન્દ્રિયો સામે
 અખંડ સુદ્ધ ચનાવતુ એ જ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે આત્મા
 અને અનાત્મા, જડ અને ચેતન એકબીજાથી એટલા બધા
 વિમુદ્ધ છે અને પરસ્પર વિરોધી છે કે એકનો વિકાસ એ
 બીજાનો ઘાત જ છે તેથી કશી દયા ખાધા વગર
 ઇન્દ્રિયોને કાનૂમા આણે જ તૂટડા એક પણ ઇન્દ્રિય ઢીલી
 પડે તો આત્મશક્તિ એમાંથી દાણાવાળી પખાવમાંથી જેમ
 પાણી નીકળી જાય છે તેમ નીકળી જવાની જીવનની
 સાર્યકતા આત્માને ઓળખવામાં, એનો બધી રીતે વિકાસ
 સાધવામાં, સર્વત્ર એનું માત્રાન્ય સ્થાપવામાં ગ્રેવી છે
 દેહધર્મને નામે, જીવનના માહાત્મ્યને નામે, કળાગમિકતાને
 અથવા આત્મદેવના પૂજનને નામે જે કાંઈ ઇન્દ્રિયભોગ કરીએ
 છીએ તે આપણને મોક્ષ તરફ લઈ જનાર નથી પણ નીચે
 ખેંચનાર છે. એટલા માટે કાંઈ પણ કાગળે, કાંઈ પણ
 બહાને ઇન્દ્રિયોના મોહમાં આપણે મપડાવુ ન જોઈએ એ
 સાવધાનતા છે ઉદ્ધારનો એ જ એક માર્ગ છે કવિ

રાજચંદ્ર આ સિદ્ધાંતમાં ચુસ્તપણે માનતા હતાં અને તેથી એમણે પોતાનું આખું જીવન એ માર્ગમાં જ નિયોવી કાઢ્યું એમ કહી શકાય.

આત્મસંયમ સાથે અદિસા, એ પણ દરિશ્રીનો અચળ વિશ્વાસનો એક વિષય હતો. અદિસાનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે એ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યું છે. આત્મચર્યમાં પણ અદિસા જ સમાયેલી છે એ પણ હવે આપણને સમજાય છે. આ અદિસા કાયરનો ધર્મ નથી પણ ધરવીરનો ધર્મ છે એ સમજવાની ભારે આવશ્યકતા છે. દરેક દિશ્વમુકીમાં પરસ્પર વિરોધી એવા બે ઉપયોગો થાય છે. આ દુનિયા ફાની છે, જગત નશ્વર છે, આપણી સાથે કશું આવનારું નથી એ વિરાટમાં વિરાટ અનુભવના પાયા ઉપર રચેલું સનાતન સત્ય છે. આ સત્યનો આધાર લઈ એક માણસ કહી શકે કે આ નશ્વર દુનિયામાં, સ્વરાજ્ય શું અને સ્વાતંત્ર્ય શું? દેશ અને દેશની દોષત, સગારાંબંધીઓ અને તેમની મુખસંમાધાની બધું જ ફાની છે; જે જવાનું છે તેથી જેની કિંમત કોડીની પણ નથી તેને માટે લડીએ, આધ્યાત્મિક સાધનાને માટે ઉપયોગી એવું શરીર જોખમમાં નાંખીએ અને એ દેશની દોષત ઉપર લોભની નજર નાખીને તેને પોતાના કળજે રાખનાર પાંચર લેહોને દુઃખી કરીએ એમાં લાભ શો? બીજો માણસ ફાનીપણાની જ દલીલ આગળ કરી મન સાથે વિચાર કરશે, ધનદોષત અને વાડી-વજીર તો શું, આ આપણું વહાલું શરીર પણ ફાની છે. ત્યારે આખર ખાતર, ઐહિક મોક્ષ ખાતર લડવાનો, શરીર કુર્યાન કરવાનો, પરમ અહિંસાધર્મ કેમ ચૂકીએ?

શરીર સાચવીને એ ઠેકાણું ટકવાનું હતું? બાલબચ્ચાં માટે ધનદોષત રાખીને એમનું આપણે શું કદ્યાણ કરવાના હતા? ગરીબો મુમળે કે ન સુમળે એમના અરાન કે કફેડી સ્થિતિનો લાભ લેવામાં ચોખ્ખી અને ભયાનક હિંસા છે. એના કરતાં ગરીબોને સુખી કરવા માટે, એમના હૃદયની બગતરા દૂર કરી એમને આત્મિક સંતોષ આપવા માટે આપણે શ્રમજીવન પસંદ કેમ ન કરીએ? અને દેશનું સ્વાતંત્ર્ય એ સામાજિક મોહનું પ્રથમ પગથિયું સિદ્ધ કરવા માટે જે આ ક્ષતી શરીરનો ઉપયોગ થાય તો અનિત્ય દ્રવ્યમાંથી નિત્ય વસ્તુ મેળવવાનો પરમ લાભ થશે. એ લાભ એ અહિંસાધર્મીનું હિતમ ફળ છે. એ ફળ મેળવવા માટે શ્રીમદ રાજચંદ્રની નિષ્ઠાથી આપણે સતત પ્રયાસ કરીએ.

શ્રીમદ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ

[સં ૧૮૯૧ની કાલિંદી પૂર્ણિમાએ શ્રી મગનભાઈ પ્રસુદાસ દેસાઈએ અમદાવાદમાં વાચેલું વ્યાખ્યાન — સ્વ આલેખ]

વિશ્રી ગૌરચંદ્રની આપણી ઓળખ પૂજ્ય ગાંધીજીને આભારી કે મુખર્ષિ શહેરમાં આજથી પચાસેક વર્ષ પર શ્રીમદ રાજચંદ્ર તેમના રાતાવધાનનો મહા પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. ત્યારે તે રાગના આપણા પૂર્વજ ગુજરાતીઓ એથી આશ્ચર્યચકિત થયા હશે ત્યારે એમની કીર્તિ પ્રાત બહાર પણ પ્રમરેલી પરંતુ કાળને જોરે એ સ્મૃતિ આજ નાખતી નથી છે. તેને તાજી કરવાનું આપણને ગાંધીજીના તેને પોતાના કમજો ગળે સર્જને સૂઝવું. આ બાબતમાં એમાં લાલ શો? બીજો માનણ પણ ન બૂલી શકોએ આગળ કરી મન માથે વિચાર કુત્ત હતા એમની જ્યતી વજ્રકા તો શુ, આ આપણુ વહારેમનો જીવનબોધ આપણી ત્યારે આગર ખાતર. એહિક મોક્ષ ખામ એમણે અપનાવ્યુ

હતી ' સમતમતમા પાત્ર વિ ત્ય મેગવવાની અને ગણેશ્વર
જેવી ઠાંચી પદવી મેગવવાની પગમ જિગામ્યા હતી ' એને
હાથે એમણે આ તેમની સ્મૃતિશક્તિને સારી રીતે કરી અને
દેગવી એમ કહેવાય આ તેમની રક્તિના તે પ્રદર્શન પણ
કરતા એટલી નાની વયે પણ એમ ન જ્ઞાનુ એમનામા
શુભાગપણ નહોતું કેટલાય લોકો એમની પામે આ રક્તિનું
પાનું જોવા આવતા અને તે તેમને મતાવતા અને માથે
સાથે તેમનામા પ્રથમથી જ હતી તે ધર્મનિષ્ઠાસૂત્રો પણ
કાર્મિક પશ્ચિય વાર્તાનાપ દ્વાગ આપના મામાન્ય સમાજમા
શક્તિના આના સમતકા ની ધાર્મિક અસર જીપજે છે એ
આપણે જાણીએ ત્રીએ વિશ્વાની અવધાનશક્તિની આવી
અમતકાત્રી અસર થઈ હતો એમા નવાઈ નથી

અને એ શક્તિ માથે જ અમતકારી હતી માડા માત
રથે ને શાળામા લખન થયા એક મામમાં તે તેમણે
આક પૂન મ્યા વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડી શરૂ
કરાવી હતી પછી તો તેમણે પોતે માને ચોપડી પૂરી કરી
અને પોતે શીખેની પહેલી ચોપડી એના શિષ્ય પેલા વડા
વિદ્યાર્થીને જ શિખવાડી એ પુનથી તમે જોરો કે એ કેવી
રક્તિ ધરાવતા હતા આક વાંની વયે તે કવિના નખવા
લાગ્યા શીઘ્ર કવિની શક્તિ તેમનામા હતી તેરમે વર્ષે તેમણે
નાજકોટમા અગ્રેજી લખવાનું શરૂ કર્યું તેમા તેમણે કેટલું કર્યું
એ ખમર નથી પૂછ પછી તરતમા શાળાનો અભ્યાસ છોડી
ઘેર ખાનગીમા નવા નવા વિષયોનું તે જ્ઞાન મેગવવા લાગ્યા
હતા મનુષ્ય અને પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ
તે જ્ઞાનના અથો સંગનાથી વાચી વેતા ને મથાર્થ અમ તતા

તત્ત્વજ્ઞાન એમનો શોખી વિષય લાગે છે. વડ્દર્શન, જૈન ગ્રંથો વગેરે તેમણે વાંચ્યાં હતા, એવી માહિતી મળે છે. એમ કરતાં તેમણે પોતાના વિચારોને ઠીક ઠીક અને ચોક્કસ ક્યાં હોય એમ લાગે છે. પંદરમા વર્ષમા લખેલા તેમના 'સૌનીતિબોધક' નામના કાવ્યગ્રંથ પરથી અને સત્તરમે વર્ષે લખેલા 'બાલાવબોધ — મોક્ષમાળા' નામની ૧૦૮ શિક્ષાપાઠોની એક માળા પરથી આ અનુમાન ફગાય. એ ગ્રંથોમાં એમણે જે નીતિ બોધી છે અને ધર્મતત્ત્વ પ્રતિ-પાદન કર્યું છે એ પંદર વર્ષના કિશોર પાસેથી, બાકી, કેમ કરીને મેળવે? એમ કહી શકાય કે જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એમણે આ વર્ષો દરમ્યાન કરી એને અક્ષરબદ્ધ કરી ચોક્કસ કરવાનું એમને સહજચક્રુણ થયું અને એમણે—આ બે ગ્રંથો લખ્યા. —એમ લખીને એમણે પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શ્રવણ આગળથી મનનની પાયરી માધી. માધકની શ્રવણદશા પછી આ દશા સહજભાવે આવે છે. શ્રીમદના જીવનમાં એ આટલી નાની વયે બન્યું એ એમની તીવ્ર પ્રતિભાને જ આભારી ગણાય.

આ પ્રતિભાનો દર્શક વિભાગ તે તેમની અવધાનશક્તિ હતી. એ શક્તિ એમણે જ્ઞાનપૂર્વક ખીસવતાં ખીસવતાં શતાવધાન મુધી પહોંચાડી ને તેનો જાહેર પ્રયોગ પોતાની ૧૯ વર્ષની વયે દેખાડ્યો. તે વેળાના અંગ્રેજ તથા ગુજરાતી છાપાંમાં તેને માટે તેમની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી એ એટલી જ ભારે હતી. પણ પ્રશંસા અને અવધાન-શક્તિનો આ ઉપયોગ માધકને આડરૂપ બને એ એમણે તરત જોયું, અને પછીનાં વર્ષોમાં તેમણે એવા શક્તિવ્યય

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

અટકાવ્યો. નાનપણની એમની મહત્વાકાંક્ષાએ પણ એવો જ અનુરૂપ પવટો લીવો હવે તે વધારે આત્માર્થી બન્યા હશે, ધર્મલાલ માટે પોતાની શક્તિનો મંથન કરવો હતો એમ તેમણે જોયું હશે. ૨૨મા વર્ષના એક લેખમાં આ દિશાપત્રના વિષે તે લખે છે તે અહીં યાદ કરવા જેવું છે.

“આ દેહમાં મુખ્યત્વે બે ભવ કર્યા છે.

નાનપણની નાની ચમત્ક્રમમાં કાણુ જાણે કયાથીયે મોટી કર્પનાઓ આવતી સુખની જિજ્ઞાસા પણ ઓછી નહોતી, અને સુખમાં પણ મહાવચ, બાગ, બગીચા, લાડીવાડીનાં કાર્ષિક માન્યા હતા મોટી કર્પના તે, આ બધું-ચું છે, તેની હતી તે કર્પનાનું એક ચાર એક ૨૫ દીકું કે પુનર્જન્મે નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી, સુખે રહેવું ને મંસાગ ભોગનવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે એમાંથી બીજી પંચાતમાં નહિ પડતા, ધર્મવાસનાઓ કાઢી નાખી, કાર્ષિક ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે અદાભાનપણ રહ્યું નહિ થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી એર જ ચયુ જે થવાનું મેં કદ્યું નહોતું, તેમ તે માટે માગ ખ્યાલમાં હોય એવું કાર્ષિક મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું, છતાં અત્યાનંદ ફેરફાર થયો.

એ ઘટના કેવી રીતે બની એનું અવલોકન કે પૃથક્કરણ કરવું મુશ્કેલ છે. આવા પ્રકારના જીવનપણટા જેને થાય છે એને એ 'અચાનક ફેરફાર' જ લાગે, નવો ભવ જ લાગે. અને એમાં બીજાએ કાર્યકારણભાવ માંધવો એ મુશ્કેલ છે. પણ એટલું ચોકસ સાચું, કે જે પ્રતિભા-શક્તિ ને જિજ્ઞાસા શ્રીમદમાં હતી તેણે ધર્મવારસાને વડોવી તેમાંથી આ નવનીત નિષ્કળવ્યું હતું. ઉપરાંત, આ અરસામાં એક બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની, કે તેમણે મં. ૧૯૪૪ની સાલમાં, એટલે વીમ વર્ષની વચે, લમ ક્યું" ને પોતાના જીવનમાં એક ભારે ફેરફારની શરૂઆત કરી. તેમનાં પત્ની તે ગાંધીજીના પરમ મિત્ર સ્વ. ઝવેરી રૈવારાંકરભાઈ મહેતાના મોટાભાઈના પુત્રી થાય. આ લમથી શ્રીમદને જે પુત્ર અને જે પુત્રી હતા, જેમાંનું આજે કોઈ વિઘ્નમાન નથી તે અહીં કહી દઈ આગળ ચાલું.

શ્રીમદે વીમએ વર્ષે આશ્રમફેર કર્યો — જ્ઞાનચર્ચા છોડી ગાહરંધ્રનો સ્વીકાર કર્યો. ઉપર કહ્યું એમ, મને આ એક ભારે મહત્ત્વની ઘટના લાગે છે. એણે શ્રીમદના જીવનને નવો એક આપવામાં એક બાલ પણ અમરકારક નિમિત્ત બન્યું ક્યું". કઈ મનોદશામાં એમણે આ ફેરફારનો નિશ્ચય કર્યો એ તપાસવા આપણી પામે પૂરતી સામગ્રી નથી. જે થોડીવણી છે તે પરથી એટલું જણાય છે કે શ્રીમદ તેમના વીસમા વર્ષ સુધીમાં એટલા બધા વૈરાગ્યદદ નહોતા થયા કે જેથી લમની જન્મજન્મમાં પડવાનું નિશ્ચિતરૂપે તે નકારે. વીસમા વર્ષમાં 'સોના મંબંધમાં માગ વિચાર' એ મથાળે

દરેકી નોંધમાંથી આ ઉતારો તેમની ત્હારની મનોદશાને દર્શક દોતક છે :

“શ્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે; ‘અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે લુપ્ત છે, તે અદ્ભુત આનંદમય જ છે. માટે એ દોષથી રહિત થવું એ જ પરમનિરાસા છે. શુદ્ધ ઉપયોગની જે પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને (એટલે કર્મને) ભસ્મીભૂત કરી શકશે. . . . પણ પૂર્વોપાર્જિત દુઃખ સુધી મને પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી મારી ધી દશાથી શાંતિ થાય, એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું. . . . શ્રીના ગ્રંથમાં દર્શક પણ રાગદ્વેષ, રાખવા મારી અંશમાત્ર છૂટા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનથી છૂટાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું”

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં આ ૨૦-૨૧મા વર્ષની નોંધ ચાર જ પાનાં જેટલી ટૂંકી છે. તે જોતાં શ્રીમદ્રાજચંદ્રના આંતર યુક્તિ અનુમાન કરી શકાય છે. એક જ દુઃખ એમાં એ રહે છે :

“હે જીવ, તું બૂલ મા. સુખ અંતરમાં છે, તે બહાર શોધવાથી નહિ મળે. . . . અત્યારે હું કાણ છું, એનું મને જ્ઞાન નથી.”

એ જ્ઞાન આવે, એ બૂલમાંથી નીકળી જવાય એનો ઉદ્ધત પ્રયત્ન આ વર્ષોમાં જોઈ જોત જાય છે. દરેક સાધકના જીવનમાં મારનો જય કરવાનું કાક ને કાક રૂપે તો આવે જ છે. શ્રીમદનાં આ વર્ષો એવા સમયનાં હતાં એમ એમના જીવનની આરસી જેવી તેમની નોંધોથી જોતાં

જણાય છે. એ જ્યનું એક જ સાધન છે, અને તે અનન્ય તથા ભક્તિનમ્ર સતત જાગૃતિ અથવા અપ્રમાદ છે. પુરુષાર્થમણિ ગ્રન્થંદ્રે એ અપ્રમાદ ધડો લેવા જેવી રીતે સાધ્યો હતો.

આ અરસામાં એમણે ધનપ્રાપ્તિ પણ કરવા માંડી હતી. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા એમ, કામિની ઉપરાંત કાંચન એ જીરું બીજું પ્રસોભન છે. કવિશ્રીની એ વિશે પણ સ્પષ્ટ મતિ હતી. એમાં જૂલ ન ખવાય એટલા એ જાગૃતાત્મા હતા. લક્ષ્મી વિશે એમણે એક સ્નેહીને લખેલું :

“લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહિ છતાં કાર્ષ્ણ્ય પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી તે સંબંધી સગવડમાં હતો.”

પણ એ સારુય લક્ષ્મીની લાલમા કેમ રખાય ? એટલે એ જ પત્રમાં ઉમેર્યું છે :

“પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું ને ને મૂંગાપણું આપી દે છે, જેથી તેની દરકાર નથી.”

તેમનો ધંધો ઝવેરીનો હતો. એમની શક્તિ અજબપે પણ અહીં ઝગટી બીડી. એકત્રીસમા વર્ષમાં એ આ ધંધામાં પડ્યા અને ‘ધણા ટૂંક વખતમાં એક સારા ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી.’ આમ ધંધો કરતા ને તેમાં ફાવતા છતાં, તેમનું તત્ત્વચિંતન અને ઉદારસીલાવ બન્યાં જ રહેતાં. ધંધામાં ધરાક સાથે મોટો પરવારીને તરત પાછા તત્ત્વની અગાધ શુદ્ધમાં ગરક થઈ જતાં તેમને વાર નહિ લાગતી. પામે જ નોંધપોથી હોય તે લઈને, આજ આપણે જે જ્ઞાનમંડાર તેમની પાસેથી પામ્યા છીએ, તે તેમાં ટપકાવતા.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

૨૦મી વર્ષથી તીવ્રતાએ અનુભવતા હતા તે હવે સમી જાય છે, અને તેમને ધીરોદાત્ત જીવનપ્રવાહ સંપૂર્ણ વીતરાગપથ તરફ અવિરત વહે છે. આ પ્રથમ શાંતિસ્વાદ આખ્યાની મસ્તીમાં તે વેળાના તેમના પત્રો નીચે સહી કરતાં તે આવાં આવાં ઉપનામો વાપરે છે : ‘યથાર્થ’ ‘બોધસ્વરૂપ,’ ‘સ્વરૂપરથ,’ ‘સમાધિરૂપ,’ ‘બોધબીજ,’ ‘સમસ્થિતભાવ,’ ‘પ્રારબ્ધદેવી,’ ‘વીતરાગભાવ,’ વગેરે, વગેરે. તે શાંતિ-સંપાદનનો આનંદોદ્ગાર તેમણે એક કાવ્યમાં ગાયો છે તે અહીં ઉતારું તો જોડું નહિ થાય :

“ધન્ય રે દિવસ આ અરો,
 નગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;
 દસ વર્ષે રે ધારા ભલસી,
 મઠ્યો ઉદયકર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦

બોગળીસે સુડતાળીસે
 સમક્ષિત શુદ્ધ પ્રકારશું રે,
 સુત અનુભવ વધતી દસા
 નિજ સ્વરૂપ અવભારશું રે.” ધન્ય૦

શ્રીમદ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ

જણાય છે તે આ કાળે શમેલાં દેખાય છે. હવે પછી કવિશ્રી તેમના હિતમ લજ્જનમાં ગાયેલા નિર્ગ્થપદને પામવા તરફ વળે છે. બૂલેલો મુસાફર રસ્તો ગોતતો હોય ને પછી સાચો સરળ સીધો રસ્તો તેને લાભી જાય એટલે એ સ્થિર પગે તે પરવલો જાય, એની જેમ હવે શ્રીમદ અધ્યાત્મમાર્ગે વલ્લા જાય છે. તેમાં ૩૧મે વર્ષે પાછો તેમને નવો તબક્કો સર કરવાનું સૂઝે છે. તેમની દૃઢી જીવનસમીક્ષા કરતાં એક લેખક આ વિષે કહે છે:-

“વ્યાપાર કર્યાને દશ વર્ષ યયાં. પછી તેમને લાગ્યું, કે જે હેતુથી વ્યાપારધંધામાં પ્રયાણ કર્યું હતું તે હેતુ પોતે પૂર્ણ કર્યો હતો, તેથી વ્યાપારની સાથેનાં પોતાનાં મંબંધ નિવૃત્તવાની ધચ્છા તેઓએ જણાવી. જ્ઞાન, ધનમંપત્તિ, સાંસારિક પદવી, કૌટુંબિક સુખ પ્રાપ્ત કરી, સંસારનો ત્યાગ કરી, સાધુમુનિનું જીવન ગાળવાની તેઓએ તૈયારી કરી.” (દારણકે, તેઓને હયાત માતાપિતા, એક પરિણીત બંધુ, ચાર પરિણીત બહેનો, બે પુત્ર, બે પુત્રી હતાં.)

ધર્માનુસાર યોગ્ય ગાહસ્થ્યના સુવિપાકરૂપ વાનપ્રસ્થ્ય ને સંન્યાસ તેમને યોગ્ય કાળે સંપિઞ્ઞાં હતાં, અને સદજલાવે તેમણે તે ત્રણ કરવાનું મન કર્યું. પણ યોગ એવો, કે પછી ૩૨મા વર્ષમાં તે મોઢા પડ્યા ને એ મોઢગી જીવલેણ નીવડી. બંનેક ક્રિપાય ને બરદાસચાકરી છતાં તેમને સારું ન જ થયું. અને તેમણે સં. ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પાંચમને દિવસે દેહ છોડ્યો,—તેનીસ ૪ વર્ષનું દૃઢ આયુ ભોગવી તે સ્વધામ પધાર્યા.

શ્રીમદની જીવનયાત્રા

૨

આ પ્રમાણે આ ધર્મપુરુષના જીવનની દૃઢ કથા હું કાંઈક લંબાણથી આપને દહી ગયો. ત્યારે મેં એમનો મંથ વાંચ્યો ત્યારે એ કથાની મારા પર એ જ છાપ પડી હતી કે શ્રીમદ સાચા અર્થમાં એક ધર્મપુરુષ હતા, — જે પોતે માનતા ને સત્યાશ્રિના શુદ્ધ બોધ તરીકે સમજતા તેને જીવનમાં ઉતારવા મથતા, અને આ મયામણે એમના જીવનમાં કેવી ધમસીણ મયાવી મૂકી હશે એ તો તેમના દૃઢ આત્મ પરથી અનુમાની શકાય. એમ જ લાગે છે કે જાણે અસત્ય આમે જૂઠાં તેમણે શરીરને સાવ ધસી નાખ્યું; એમની ચિત્તશક્તિ અને જિજ્ઞાસા તો દિનપ્રતિદિન સતેજ થતાં જતાં હતાં, પણ શરીર તેની સાથે ન ટકી શક્યું — તેમની કેડે ધસડાવામાં તે વચ્ચે લાંબી પડ્યું.

જતાં જોઈશું તેમણે સાધ્યું તે કાંઈ એણું બોધપ્રદ છે? જીવન સતત પુરુષાર્થમાં સમાયેલું છે, અને તેની પરિસ્થિતિ માત્ર સમાજની ઐદિક યામિથી નથી થતી, પણ તેનાથી પર :હેલી એવી આત્મસિદ્ધિથી થાય છે, એ એમના જીવનનો મોટામાં મોટો બોધ હું માનું છું. આજના સંધસત્તાના ને સમૃદ્ધજનના યુગમાં સામાજિક સિદ્ધિઓ પર આપણે સહેજે વધારે ભાર મૂકીએ છીએ અને તે યુમાનુકૂળ છે. પણ એ ભાર જે આખા જીવનની વ્યાપ્તિમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ હોય તો તે વિકૃતિ જ કરશે એ આપણે વેતતા જઈએ છીએ. ધન, કીર્તિ, સુખ, સંગઠન ઇત્યાદિની સમાજ-સિદ્ધિઓ એવી પરિમિત વસ્તુઓ છે કે એમને જે જીવનમાં

અંતિમ સાધ્યો મનાય ને એ અનુસાર વર્તાય તો પરસ્પર
ઝઘડા, ઈર્ષ્યા, મદમત્સર વગેરે જાગવાના ને જામવાના જ,
કોઈ પણ રીતે જીવનના મૂળ સિદ્ધાંત સહકારને નહિ માયની
રાકવાના, અનિષ્ટ હરીકાર્ષ જાગ્યા વિના નહિ રહેનાની.
પરિમિત વસ્તુ માટે અપરિમિત આકાંક્ષા રાખનારા અનેક
જણ હોય ત્યા પીગ્નુ શુ યાય? એટલે આ સમાજ-
મિદ્ધિઓ એ જ ને એટલી જ માનવસિદ્ધિઓ છે ને તેની
પાર કોઈ નથી. એવી જ માન્યતા આજે વ્યાપતી જાય છે
એ ખોટી છે, એમ શ્રીમદના જીવનનો પ્રમુખ બોધ આજ
યાદ કરવા જેવો છે.

માણસે સમાજમાં રહીને પોતાનો વિનાશ સાધવાનો છે
એ નિયમ શ્રીમદે બરાબર જીવી બતાવ્યો હતો તેઓશ્રી
ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મપૂર્વક બરાબર પાળવા મથ્યા હતા. પણ
એટલું જ માત્ર માનવ્યના વિકામને માટે પૂરતું નથી.
માણસે તો દરેકને સગી રીતે સુપ્રાપ્ય અને તેથી અનિષ્ટ
હરીકાર્ષ ને કદી નહિ જન્માવનાર એવું જો લક્ષ્ય કે આદર્શ
હોય તે સાચું માનવું જોઈએ, ને તેને પહોંચવું એ પોતાનું
કામ ગણવું જોઈએ. અને તે લક્ષ્ય તે આત્મગાન છે, જે
માનવ્યના પૂર્ણ વિકામની હેરાટની હદ છે. આ જો ધ્યાનમાં
રાખીએ ને એ અનુસાર આપણે સમગ્ર વ્યવહાર ગોઠવીએ
તો જ સામાજિક તેમજ વૈયક્તિક જીવનમાં સમતોલપણ,
પ્રમાણ્યજ્ઞતા, ને ચોચ આકર્ષી તથા સુખમેળ સચવાઈ શકે.
સમાજસિદ્ધિ ઉપરાંત કોઈ જ નથી, એ જ આપણી ઇતિ-
કર્તવ્યતા છે, એથી આગળનું બધું ધૂર્ત લોકે રચેલું જાણું
છે કે તરંગમાત્ર છે, એવી જાતની નાસ્તિકતાના જમાનામાં

શ્રીમદની જીવનધાત્રી

હતા. અને એતો તે આપણને જીવનમંદેશો આપી મયા
 એ મંદેશાના જીવંત વાદક બનવા મથીએ તો આપણે
 ધર્મપુરુષની જીવંતી યોગ્ય હિજલી કહેવાય પ્રભુ
 તેમ કવચ બળ આપે. એ પ્રાર્થના માધે, અને ય
 મને વાંચતો મંજીલવા માટે ઉપકાર માની, હું બેસી
 ગયો હતો ૧૨.

શ્રી પૂંજભાઈ જૈનગ્રંથમાળા

૧. સુતનિપાત	૧—૦—૦
સુપ્રસિદ્ધ બોધમંથનો ગુજરાતી અનુવાદ	
૨. ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ	૧—૦—૦
'મલ્લિખનિમાય'ના પ્રથમ ૫૦ સંવાદોનો અનુવાદ	
૩. ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ	૧—૦—૦
'નાયાધર્મકહાસુત'નો ગુજરાતી અનુવાદ	
૪. ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો	૦—૮—૦
'ઉવાસગદસાસુત'નો ગુજરાતી અનુવાદ	
૫. જૈન દષ્ટિએ અલ્પચર્યાવિચાર	૦—૫—૦
સ્વતંત્ર રસિક નિબંધ	
૬. મન્મતિપ્રકરણ	૧—૮—૦
મૂળ સંહિત ગુજરાતી અનુવાદ	
૭. ત્રિનાગમન્યાસગ્રંથ	૧—૪—૦
પ્રાકૃત વ્યાકરણ, કોશ, ટિપ્પણ સંહિત	
આ તથા બીજાં ઉપયોગી વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પુસ્તકો	
માટે વિસ્તૃત ગૂચિપત્ર જુઓ	

પ્રાશિશ્યાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ અને સુબર્ષ (૨)